

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ
БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ**

Виконала: магістрантка 2-го курсу, групи
8.2318-ср
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
М.Р. Хакімова

Керівник: професор кафедри соціальної
філософії та управління,
доцент, д.філос.н. Чайка І.Ю.

Рецензент: доцент кафедри соціальної
філософії та управління,
доцент, к.філос.н. Маліновська О.С.

Запоріжжя – 2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління
Кафедра соціальної філософії та управління
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна робота»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри соціальної філософії та
управління

_____ Т.І.Бутченко
« _____ » _____ 2020 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Хакімовій Маті Русланівні

(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи Технології соціальної роботи з профілактики булінгу в
шкільному колективі

керівник роботи Чайка Ірина Юріївна, д.філос.н., доцент,
(прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом ЗНУ від «29» травня 2019 року № 803-с

2. Строк подання студентом роботи 27 грудня 2019 року

3. Вихідні дані до роботи Хапілова В. П. Конфліктологія : навч. посіб.
Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2010. 280 с.; Шевцов З. С.
Буллинг и современность. Киев : Рута, 2001. 320 с.; Шкільна служба розв'язання
конфліктів : досвід впровадження. Упорядн. : К. Л. Розумовський. Київ : А.С.К.,
2007. 88 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) 1. Дослідити історію виникнення та сучасний стан наукового дослідження феномену булінгу як форми конфліктної взаємодії в закладах освіти. 2. Зробити уточнення змісту головних понять дослідження: «булінг», «мобінг», «кібербулінг», «медіація», «медіатор», «медіація в шкільному колективі», «толерантна поведінка». 3. Обґрунтувати основні принципи та методи дослідження, що використовуються у даній роботі. 4. Обґрунтувати основні особливості конфлікту в шкільному колективі та місце булінгу в системі конфліктної взаємодії. 5. Дослідити навчальні заклади як суб'єкти соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі. 6. Здійснити порівняльний аналіз технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі в Україні та закордоном. 7. Провести діагностику ефективності технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі. 8. Запропонувати механізм оптимізації технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільних закладах.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Чайка І.Ю., професор кафедри соціальної філософії та управління	29.05.2019	29.05.2019
Розділ 2	Чайка І.Ю., професор кафедри соціальної філософії та управління	25.06.2019	25.06.2019
Розділ 3	Чайка І.Ю., професор кафедри соціальної філософії та управління	24.09.2019	24.09.2019

7. Дата видачі завдання 29 травня 2019 року**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Березень 2019	<i>виконано</i>
2.	Бібліографічний пошук	Квітень 2019	<i>виконано</i>
3.	Розробка основних положень роботи	Травень 2019	<i>виконано</i>
4.	I розділ	Червень 2019	<i>виконано</i>
5.	II розділ	Серпень 2019	<i>виконано</i>
6.	III розділ	Жовтень 2019	<i>виконано</i>
7.	Систематизація висновків	Листопад 2019	<i>виконано</i>
8.	Нормоконтроль	Грудень 2019	<i>виконано</i>

Студент М.Р. ХакімоваКерівник роботи І.Ю. Чайка**Нормоконтроль пройдено**Нормоконтролер О.С. Маліновська

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 96 сторінок, 70 позицій у списку літератури, 1 додатка.

БУЛІНГ, КІБЕРБУЛІНГ, МЕДІАЦІЯ, ТОЛЕРАНТНА ПОВЕДІНКА

Мета дослідження: формування моделі системи технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі.

Об'єкт дослідження: взаємовідносини учнів старших класів.

Предмет дослідження: технології соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі.

Методи дослідження: спостереження, опитування, анкетування, порівняння та історичний метод.

Гіпотеза: соціальна робота з профілактики булінгу має на меті не лише завчасне виявлення негативних відносин між однолітками, а й використання різних технологій задля відновлення та здорової атмосфери в колективі. Але для того, щоб позбутися цього явища не вистачає реалізацію системи заходів із соціальної профілактики булінгу в шкільному колективі з використання технологій соціальної роботи (тренінгів, консультацій, тощо), а й потрібно змінювати саме структуру школи, впроваджувати чіткі правила, яким повинні слідувати не тільки вчителі, а й учні.

Висновки: 1. Булінг володіє специфічними рисами: тривалий повторювальний характер, дисбаланс сил кривдника і жертви.

2. Антибулінгові втручання проводяться на трьох рівнях:

– на рівні школи – впровадження таких заходів, як анкетування, обов'язкове проведення шкільних зборів у форматі «вчителі-батьки-діти»; краща супервізія дітей;

– на рівні класу – обов'язкова колективна розробка правил класу з протидії булінгу; спільні активності учнів класу;

– на індивідуальному рівні – серйозні розмови з кривдниками та жертвами, з батьками учнів, які опинилися в ситуації булінгу; дискусійні групи для батьків кривдників та жертв.

SUMMARY

Diploma thesis consists of 96 pages, 70 literature sources, 1 annexes.

BULLING, CYBERBULLING, MEDIATION, TOLERANT BEHAVIOR

Research purpose is to form a model of the social work technologies system for bullying prevention in school collective.

Research object is relationship between high school students.

Research subject is the social work technologies on bullying prevention in school collective.

Research methods are observation, survey, questionnaire, comparison and historical method.

Research hypothesis is that social work on bullying prevention aims not only to detect negative relationships between peers timely, but also to use different technologies for the sake of recovery and a healthy atmosphere in the collective. But in order to get rid of this phenomenon, it is not enough to implement a system of measures for social prevention of bullying in school collective using social work technologies (trainings, consultations, etc.), but also need to change the school structure itself, introduce clear rules, which should be followed not only by teachers, but also by students.

Conclusions: 1. Bulling has such specific features as long repetitive nature, imbalance of the offender and the victim's force.

2. Anti-bulling interventions are conducted at three levels:

– at school level – implementation of measures such as questionnaires, compulsory school meetings in the format of “teacher-parent-child”; better supervision of the children;

– at the class level – mandatory collective development of class rules for counteracting billing; joint activities of the class students;

– at the individual level – serious discussions with abusers and victims, with parents of the students who were in situation of bullying; discussion groups for parents of both abusers and victims.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ.....	9
1.1. Історія виникнення та сучасний стан наукового дослідження феномену булінгу як форми конфліктної взаємодії в закладах освіти.....	9
1.2. Основні поняття дослідження: «булінг», «мобінг», «кібербулінг», «медіація», «медіатор», «медіація в шкільному колективі», «толерантна поведінка».....	19
1.3. Принципи та методи дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ.....	31
2.1. Особливості конфлікту в шкільному колективі та місце булінгу в системі конфліктної взаємодії.....	31
2.2. Навчальні заклади як суб'єкти соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі.....	40
2.3. Порівняльна характеристика технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільних закладах в Україні та закордоном.....	56
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ.....	66
3.1. Діагностика ефективності технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі.....	66
3.2. Механізм оптимізації технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі.....	82
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	91
ДОДАТКИ.....	97

ВСТУП

Актуальність дослідження. Булінг в школі є широко поширеним феноменом, і в різних своїх проявах зустрічається вже в початкових класах. Сьогодні його масштаби стають дедалі помітними: згідно з даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), з булінгом в коліоднолітків в Україні стикалися близько 67% дітей. За даними опитувань, було виявлено, що чверть українських школярів вважають себе жертвами булінгу, 40% школярів, які зіткнулися зі знущаннями в колах однокласників, не розповідають про випадки цькування батькам, а 44% ніяк не протидіють булінгу через страх теж стати жертвою знущань [9]. Численні дослідження показали, що булінг поширене явище у всіх країнах, в кожній школі в середньому кожна п'ята дитина була або донині є жертвою знущань. Ситуації цькування можуть бути виявлені і за межами освітньої системи: в армії, ув'язницях, на роботі [13].

Шкільний персонал та учні часто сприймають ситуації цькування як невід'ємний елемент дорослішання. Проте збільшення частоти вбивств і суїцидів серед школярів змусило поглянути на цю проблему інакше. Відомо, що булінг може проявлятися не тільки в старшому дошкільному віці, а й у молодшому віці. Частота фізичного насильства зростає протягом навчання в початковій школі і в 3-6 класах досягає піку, а потім знижується. Жертвами булінгу зазвичай стають як хлопчики, так і дівчатка. При цьому частота вербального цькування і соціальної ізоляції з віком не знижується, виявляючись особливо активно в підлітковому віці. Багато хто вважає, що у сім'ї, жертв знущань часто практикують або домашнє насильство або гіперопіка, яка підкріплює безпорадність дитини, також булери теж часто піддаються жорстокому поводженню в сім'ї [3].

Перші дослідження проблеми булінгу належать скандинавським вченим, серед яких: Д. Ольвеус, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн. Пізніше інтерес до проблеми булінгу виник у Великобританії (Д. Лейн, Е. Мунте, В. Ортона тощо). Аналіз англійської педагогічної літератури показав, що багато досліджень присвячено проблемі булінгу у молодшій і старшій школі. На пострадянському

просторі булінг досліджували: І.С. Бердишев, М.Г. Нечаєва, І.С. Коң, М.Л. Бутовська, Е.Л. Луценко та інші. Незважаючи на поки слабкий розгляд питання булінга в українській суспільній науці, інтерес до цієї проблеми активно зростає. На сучасному етапі розвитку можна спостерігати помітне зростання зацікавленості до цієї тематики в працях багатьох дослідників, які упевнені, що фахова допомога учням із відхиленнями в поведінці – важлива ланка в системі корекції та профілактики поведінкових девіацій (М. Алексеєнко, О. Бовть, К. Дамбах, Д. Дікова-Фаворська, О. Дроздов та ін.).

Об'єкт дослідження – взаємовідносини учнів старших класів.

Предмет дослідження: технології соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі.

Мета дослідження: формування моделі системи технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі.

Завдання дослідження:

- дослідити історію виникнення та сучасний стан наукового дослідження феномену булінгу як форми конфліктної взаємодії в закладах освіти;
- зробити уточнення змісту головних понять дослідження: «булінг», «мобінг», «кібербулінг», «медіація», «медіатор», «медіація в шкільному колективі», «толерантна поведінка»;
- обґрунтувати основні принципи та методи дослідження, що використовуються у даній роботі;
- обґрунтувати основні особливості конфлікту в шкільному колективі та місце булінгу в системі конфліктної взаємодії;
- дослідити навчальні заклади як суб'єкти соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі;
- здійснити порівняльний аналіз технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі в Україні та закордоном;
- провести діагностику ефективності технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі
- запропонувати механізм оптимізації технологій соціальної роботи з

профілактики булінгу в шільних закладах.

Гіпотеза: соціальна робота з профілактики булінгу має на меті не лише завчасне виявлення негативних відносин між однолітками, а й використання різних технологій задля відновлення та здорової атмосфери в колективі. Але для того, щоб позбутися цього явища застосування системи заходів із соціальної профілактики булінгу в шкільному колективі з використання технологій соціальної роботи (тренінгів, консультацій, тощо) є недостатнім, потрібно проводити профілактичні семінари з сім'ями для того, щоб запобігти жорсткої поведінки дітей та підлітків та її наслідків та змінювати саме структуру школи, впроваджуючи чіткі правила, яким повинні слідувати не тільки вчителі, а й учні.

Апробація роботи: Результати дослідження було представлено у тезах на такій конференції: ІХ Міжнародна науково-практична інтернет-конференції «Сучасний рух науки» (2-3 грудня 2019 р., м.Дніпро).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ

1.1. Історія виникнення та сучасний стан наукового дослідження феномену булінгу як форми конфліктної взаємодії в закладах освіти

Розгляд проблеми конфліктної взаємодії здійснюється перш за все у психологічній науці, оскільки конфлікти, їх характер, зміст є основою поведінки особистості. З'явившись, з людськими спільнотами, конфлікти являють собою повсякденні явища й тривалий час не були предметом наукового дослідження. Хоча окремі дослідження конфліктів як явища, є в древніх джерелах, які дійшли до нас.

Особливу увагу заслуговує давньокитайський вчений – Конфуцій, який наголошував, що конфлікти породжуються нерівністю та несхожістю людей. Він казав: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім'ї не буде почуття ворожнечі» [58, с. 12]. Давньокитайський мислитель вважав, що конфлікти породжуються через поділ людей на розумних та неосвічених. Неосвіченість і невихованість простолюдинів веде до порушення норм людських взаємин, до порушення справедливості. Для розумних людей основу взаємовідносин складає порядок, а для малих людей вигода.

Античні погляди на проблему конфлікту (Аристотель, Геракліт, Демокрит, Платон) склалися на основі філософського вчення про протилежності. «Геракліт зробив спробу розкрити причину руху, уявити рух речей і явищ як закономірний процес, що породжується боротьбою протилежностей. Боротьба загальна й все відбувається через боротьбу й за необхідністю, – писав він» [58, с. 13]. На відміну від Геракліта, який виправдовував боротьбу, Платон навпаки осуджував її, розглядаючи як зло. Цієї ж думки дотримувався й Демокрит.

Аристотель вважав, що держава є зряддям примирення людей. Він стверджував, що людина поза державою агресивна й небезпечна [21].

Вищою цінністю мислителі давнини визнавали не війну і боротьбу, а мир і спокій. «Війна батько всіх речей, а мир їх мати». Усе, що існує складено в гармонію. На думку Лао-Цзи, головні першооснови світу Ян і Інь не так борються між собою, скільки, доповнюючи один одного, утворюють гармонію Єдиного.

За часів Середньовіччя, коли утвердилася релігія, заснована на ідеях людинолюбства, рівності всіх перед Богом, домогтися міцного миру між людьми знов-таки не вдалося. Причому, конфліктували не тільки між віруючими і невіруючими, але і між самими одновірцями [58, с. 14].

«Найважливішою особливістю конфліктологічних ідей, які отримали свій розвиток у поглядах середньовічних мислителів, стало те, що в основному вони носили релігійний характер. Так Аврелій Августин казав про єдність людської і божественної історії, що протікає одночасно в протилежних і неподільних сферах. Ця протилежна і нероздільна історія являє собою вічну битву двох царств Божого і земного. Фома Аквінський розвивав думку про царство філософського пізнання й богослов'я, про світську й духовну владу, про людське буття й Бога тощо» [58, с. 22].

Особливістю поглядів мислителів епохи Відродження на проблему конфлікту є те, що вони ґрунтувалися на ідеї про велич людського розуму, про його роль у пізнанні навколишнього оточення. Звільняючи сприйняття людських проблем від влади релігійної свідомості, мислителі цієї епохи надавали подібним проблемам земний сенс.

Мислителі Нового часу: Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Адам Сміт міркували про протиріччя в природі, суспільстві, мисленні, про боротьбу між людьми, класами, державами. Особлива увага до цієї проблематики пов'язана з тим, що соціальні конфлікти стали найбільш гострими. Було сформовано два різних підходи до розуміння природи соціального конфлікту, які можна визначити як [58, с. 22].

– песимістичний підхід (про цей підхід найбільш чітко розповів англійський філософ Томас Гоббс. У книзі «Левіафан» він негативно оцінював людську природу, вважав, що людина за своєю природою є істотою егоїстичною, задрісною і ледачою. Тому первісний стан людського суспільства він оцінював як «війну всіх проти всіх»);

– оптимістичний підхід (цей підхід представлений французьким філософом Жан-Жаком Руссо, який на відміну від Томаса Гоббса вважав, що людина за своєю природою добра, миролюбива, створена для щастя. Він висунув концепцію про етапність всесвітньо-історичного процесу:

- перший етап «природний стан» люди є вільні та розумні;
- другий етап розвиток цивілізації призводить до втрати свободи і щастя;
- третій етап «вічний мир і злагода» людям потрібен «суспільний договір» і вони знайдуть гармонію суспільних відносин;
- четвертий етап «суспільний договір», але під жорстоким контролем народу).

Вперше конфлікт як багаторівневе соціальне явище був вивчений Адамом Смітом в його роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів». Він стверджував, що в основі конфлікту лежить: поділ суспільства на класи; економічне суперництво; протистояння між класами [22].

Головну причину конфлікту Г.В.Ф. Гегель бачив в соціальній поляризації між класами й слабкій державній владі.

Е. Дюркгейм казав, що у всякій гармонії інтересів таїться прихований і тільки відкладений на час конфлікт. Бо там, де панує тільки інтерес, який ніщо не стримує, зіштовхуються егоїзм, кожне «я» знаходиться відносно іншого «я» на військовому положенні, і всяке перемир'я в цьому вічному антагонізмі не може бути вічним. Подолання конфлікту між людьми, людьми і суспільством, можливо тільки на основі права і моральності (сукупності норм, що регулюють поведінку людей через розуміння ними своїх прав і обов'язків у суспільстві). У кожного народу своя моральність, обумовлена умовами життя і рівнем розвитку суспільства. Моральні норми мають межі регулювання [17].

Конфлікти виникають на всіх рівнях суспільного буття. Протягом багатьох років все більше привертає увагу проблема конфлікту в шкільних закладах. Учні стали жорстокішими до своїх однолітків. Це явище привертає увагу різних вчених. В даний час в усьому світі відзначається зростання насильницьких дій у відносинах між людьми. Найчастіше ці дії пов'язані з фізичною і вербальною агресією, які в сукупності представляють собою прояви різних варіацій булінгу. Сьогодні його масштаби стають щодалі помітними: відповідно до показників Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), з булінгом стикалися близько 67% дітей в школах України. За даними опитувань, було виявлено, що чверть українських школярів вважають себе жертвами булінгу, 40% школярів, нажаль, не розповідають про випадки знущань батькам, та 44% невмозві протидіяти булінгу через те, що бояться стати жертвою булінгу [9].

Булінг має структуру характерну для конфлікту, але характерні специфічні риси, які відрізняють булінг від інших форм конфліктної взаємодії, а саме: тривалий повторюваний характер булінга, нерівність сил жертви і булера, булінг-структура включає в себе фіксовані типи учасників – кривдник, жертва, свідок, помічник булера та захисник жертви.

Перші спроби дослідити шкільний булінг відносять до 1905 року. Французький вчений К. Дюксв одній зі своїх робіт вперше досліджував даний феномен і його пошуки були покладені в основу цілого ряду праць європейських дослідників, таких як В. Бесагах, Д. Лейн, Д. Ольвеус, А. Пікасо, Е. Роланд, Є.Г. Руланн, П. Хайнеманн й ін. Завдяки роботам Д. Ольвеуса і Е. Роланда і інших вчених в 1978 поняття «булінг» було введено в науковий обіг. З тих пір почалося активне вивчення проблеми, методів профілактики та подолання цькування, залякування і насильства в навчальних закладах. У вітчизняній педагогіці і психології проблеми цькування не розглядалися як специфічна ситуація соціальної взаємодії. Проблема насильства в школі ставилася до категорії проблем, які прийнято було замовчувати, робити вигляд, що нічого не відбувається» [10, с. 9].

Основні вчені, які займалися дослідженням проблеми булінгу були такі:

серед скандинавських вчених: Д. Ольвеус, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн. Згодом інтерес до проблеми булінгу виник у Великобританії (Д. Лейна, Е. Мунте, В. Ортона). Аналіз англійської педагогічної літератури показав, що багато досліджень було присвячено проблемі булінгу у молодшій і старшій середній школі. Його вивчали Н. Данкансон, П. Махоні, П. Рандолл та інші. Щодо України, то проблема булінгу лише починає розроблятися. Заслуговують на увагу праці О. Барліт, А. Барліт, О.Л. Глазман [27].

Проблема шкільної травлі вперше почала систематично розроблятися в кінці 70-х років минулого століття скандинавськими вченими. У 1972 році вийшла перша книга П. Хайнемана під назвою «Мобінг. Групове насильство серед дітей та дорослих», яка ґрунтується на спостереженнях вченого за дітьми [41]. Робота була написана настільки гарно, що розкривала руйнівну силу цькування серед школярів. В своїх спостереженнях автор вказував, що група учнів мирно проводять час, потім з'являється інший учень і вся увага фокусується на ньому, після чого події починають стрімко розгортатися. Учні починають проявляти агресію до новачка, після чого він стає жертвою. Проходить час і агресія підходить до завершення, група повертається до свого попереднього стану [49].

Таким чином П. Хайнеман виділяє кілька етапів процесу цькування [11]:

- нейтральне стан групи, де члени мирно спілкуються між собою;
- поява і наростання напруги, в зв'язку з приходом нової людини, яка не є членом групи, або займає місце зацькованого або неприйнятій;
- безпосередня травля, де вся група протиставляє себе новачку, що приймає роль жертви;
- повернення групи до нейтрального стану, після повного знищення своєї жертви.

Від самого початку шкільна травля розглядалася як колективний напад на одну людину, що заважає групі займатися звичайною діяльністю, воно отримало назву мобінг. Також розділяють це поняття і такі науковці, як К. Лоренц та Х. Лейманн. Зокрема К. Лоренц використав термін «мобінг» ще у

60-х роках ХХ ст., описуючи ним явище, коли група тварин нападає на одну тварину, більшу за них, є для них ворогом і належить до іншого виду. У перекладі з англійської «to mob» означає «нападати юрбою» [34].

На початку 80-х рр. ХХ ст. шведський вчений Х. Лейманн застосував цей термін під час дослідження насильства в організаціях. Він визначає мобінг як ситуацію, за якої одна людина або кілька людей на робочому місці демонструють ворожу поведінку щодо одного працівника, здійснюють це часто і впродовж тривалого періоду часу [5]. На думку Лейманна, хоча два різні терміни «мобінг» і «булінг» виникли внаслідок досліджень, здійснених двома різними групами науковців, їх варто використовувати окремо: мобінг для позначення явища третирування на робочих місцях, булінг – у школі. Вчений обґрунтовує це тим, що для булінгу значною мірою притаманна фізична агресія, адже третирування в школі дуже часто супроводжується фізичним знущанням, стусанами, штовханням [13].

У 1974-1988 рр. детально висвітлював феномен булінгу британський дослідник Д.А. Лейн, який зробив акцент на структурі цього процесу і фактори, які сприяють його прояву. В одній зі своїх робіт автор дав визначення явища, яке стало класичним: «булінг – це тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи щодо індивіда, який не здатний захистити себе в даній ситуації» [33, с. 89]. У своїх роботах, присвячених причинам булінгу, шкільного хуліганства та шкільним прогулів, Лейн відводив важливу роль таким факторам, як сім'я, особистісні особливості і мікроклімат школи. На його думку, в структурі булінгу тісно переплетені не тільки всі зазначені чинники, а й багато інших. Так, на думку автора, поточна поведінка людини дозволяє прогнозувати поведінку в майбутньому. Початкові патерни знущань в значній мірі передбачають характер подальших взаємин між жертвою і переслідувачем. Крім того, особистісні особливості накладають сильний відбиток на стиль поведінки [21]. Зокрема, особи, що характеризують себе як розважливих, стійких екстравертів, мають підвищену схильність до участі в діяльності, пов'язаної з насильством.

Крім цього, Лейн вказував на множинний стрес, як один з чинників появи булінгу. Особи, залучені в процес шкільного цькування, як правило, обтяжені великою кількістю проблем. Погане здоров'я, низький соціальний статус, несприятливі відносини з однолітками, великі сім'ї, гіперопіка, виражене соціальне неблагополуччя, а також низькі компенсаторні можливості сім'ї – все це вельми характерно для жертв булінгу. Не менш важливою в ситуації булінгу є і позиція школи, оскільки саме від дій шкільної адміністрації залежить вираженість і тривалість булінгу [32].

Норвезький учений Д. Ольвеус проводив власні дослідження агресивності дітей. У 1973 р на основі свого дослідження автор публікує книгу «Хлопчики для биття і шкільні хулігани», яка має великий вплив на поширення інтересу наукової спільноти до проблеми булінгу. У своїй роботі дослідник відводив провідну роль процесу цькування особистісних особливостей індивідів, включених в нього. Автор робить висновок про те, що ролі жертви і булера глибоко індивідуальні та залежать не стільки від групових явищ, скільки від власних особливостей дитини [70]. Аналіз наукових робіт Д. Ольвеуса дає можливість визначити основні риси булінгу [70]:

- систематичність;
- нерівність фізичних, соціальних можливостей покладених в основу відносин між жертвою та агресором;
- взаємовідносини переслідувача і жертви.

Саме нерівність сили обох сторін є відмінною рисою булінгу від простого конфлікту. В конфлікті учасники є рівними, а у разі булінгу жертва завжди виявляється слабшою, їй важко себе захистити, проти неї може виступати ціла група. Також характерною рисою булінгу є те, що він включає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб нанести шкоду і страждання іншій людині.

У подальших дослідженнях, опублікованих до кінця 1980-х років, Ольвеус став більшу увагу приділяти безпосереднього оточення дитини і школі. Він приділяв більше увагу дослідженню зв'язків між типом школи, соціального мікросередовища і частотою, поширеністю і формою прояву булінгу. Крім того,

в дослідженнях робився акцент на особистість жертви і булера, особливості їх референтної групи, тобто сім'ї та найближчого оточення [15]. В сутності, його точка зору полягає в тому, що певні негативні обставини соціального оточення дитини стимулюють її агресивність, і ця риса особистості є найважливішою рушійною силою, що стоїть за булером, спрямованим на більш слабких однокласників. Концепція, розроблена вченим, вважається визнаною, але разом з тим породжує безліч дискусій в науковому співтоваристві [22].

Одне з перших масштабних досліджень поширеності знущань в школах було проведено в 1983 р. [70]. В ньому взяли участь близько 130 тис. норвезьких школярів різного віку. Паралельно дані були зібрані також у Швеції. Середньостатистичний показник поширеності булінгу в школах Норвегії і Швеції (за всіма віковими групами) виявився рівним приблизно 15%. Опитування, проведені серед вчителів, а також подальші дослідження в інших країнах в цілому підтвердили дані Ольвеуса. Відносно жертв отримана Ольвеусом статистика була така: хлопчики і дівчатка піддаються булінгу практично в рівній мірі, тобто не існує специфічних відмінностей у статі. Однак виявилися явні вікові відмінності: удругих класах число жертв булінгу було майже в три рази вище, ніж в дев'ятих (відповідно 17,5 і 6,4% для хлопчиків; 16 і 3% для дівчаток). Що ж стосується булерів, то тут виявилися колосальні відмінності між хлопчиками та дівчатками: майже в чотири рази більше хлопчиків, ніж дівчаток, заявили про те, що самі чинили дії булінгу. І якщо число дівчаток-булерів з віком знижувалася (з 5,2% у других класах до 2,1% в дев'ятих), то число хлопчиків, навпаки, зростала (з 9,8% у 2 класах до 12,7% в 9). Тут варто відзначити, що дівчатка частіше здійснюють непрямий булінг, тобто булінг на рівні відносин, внаслідок чого їх буває важче ідентифікувати як булера, та й самі вони в своєму самосприйнятті часто не бачать себе як таких. Дослідники вважають, що існує певне число «прихованих» булерів серед дівчаток, але більш точних даних з цього питання поки немає [30].

У 1993 р. мюнхенські педагоги Мехтільд Шефер і Штефан Корн провели

опитування в школах Мюнхена і Південної Баварії, в якому брали участь близько 1,5 тис. учнів молодших класів. Через шість років було повторно проведено опитування цих же дітей, які навчалися вже в 7-8 класах, після чого дані першого і другого опитувань порівняли. Результати, які були отримані під час опитування були подібні з результатами Ольвеуса: в початкових класах було зареєстровано 15-35% жертв, в той час як в старших тільки 5-10% схожі з даними, які були отримані і по булерам, хоча в німецьких школах їх число в середньому не перевищувала 10% (а у Ольвеуса максимальний показник склав 12,7%) [51].

З жовтня 1990 по листопад 2000 р. на півдні Німеччини був реалізований масштабний телефонний проєкт по дослідженню булінгу в різних класах, результати якого оброблялися фахівцями з університетів Фрайбурга, Гейдельберга і Мюнхена. Результати цього опитування дозволили з впевненістю стверджувати, що жертвами булінгу в німецьких школах є кожна сьома дитина. 88% булерів, згідно з цим дослідженням, є ровесниками жертв, лише 12% булерів за віком є старшими за своїх жертв. При порівнянні даних Ольвеуса і німецьких дослідників виявилися лише незначні відмінності, в цілому ж результати збігалися [9].

З початку 1990-х років автор приділяв серйозну увагу розробці профілактичних заходів у боротьбі з булінгом і антисоціальною поведінкою, результатом чого стало випробування і оцінка ефективності розробленої ним програми «Olweus programme» [70]. На сьогоднішній день, Д. Ольвеус є визнаним світовим авторитетом в питаннях булінгу і мобінга як такого.

З точки зору Д.М. Соловйова, «булінг в шкільному класі є деструктивним способом реалізації природної потреби підліткового співтовариства у формуванні внутрішньогрупової структури класу, заснованої на принципі домінування» [40, с.137]. Розбір психолого-педагогічної літератури показує, що булінг в шкільному середовищі може бути викликаний сукупністю індивідуально-особистісних і соціальних факторів.

В даний час шкільний булінг розглядається вченими як серйозна

проблема, яка має не тільки психологічні та соціальні наслідки (апатія, тривожність, дратівливість, самотність, агресивну і суїцидальну поведінку, вживання психоактивних речовин, ризики залучення в кримінальні угруповання, шкільна дезадаптація), але й соматичні (запаморочення, головні болі, порушення сну, болі в животі і в спині, фізичні травми).

Цікавий досвід у вивченні природи булінга має Японія. Оскільки японські школи, як і вся система освіти, жорстко підтримують традиції колективізму, бо внутрішньо шкільний булінг там дуже поширений. Він широко поширений в шкільному житті й часто приймає витончені форми, отримавши назву «Ідзіме», який має важливі характерологічні відмінності в розумінні булінгу західними країнами. Ідзіме – це вкрай жорстоке психологічне насильство в сукупності з фізичної агресією, спрямоване групою осіб на одну людину. Через знущання, які трапляються у школі, діти здійснюють самогубство. Причини, що спричинили появу «Ідзіме» в школі, тісно по'язані з економічними відносинами і розшаруванням школярів у школах та класах за престижем. Ще однією причиною, яка сприяла утворенню «Ідзіме» в Японії є шкільний бюрократизм, який для збереження порядку залякує школярів тілесними покараннями, обмежує діяльність учнів жорстоким шкільним статутом, погрожує низькими оцінками в документах про успішність, які необхідні для вступу до вищої школи. Ті школярі, які не можуть протистояти бюрократичним правилам, намагаючись виявити невдоволення, звертаються до насильства всередині школи. А коли ці дії придушуються, вони переорієнтовуються на знущання над слабшими за себе [1]. Сьогодні в Японії уже створені школи, вільні від суворих бюрократичних правил і тілесних вироків.

Таким чином, в науковому світі існує велика кількість думок про природні зародження булінгу, механізми його протікання і результати впливу. Проте, явище булінгу все ще вважається мало вивченим і потребує фундаментальних теоретичних досліджень, як основи для формування емпіричних знань про нього.

1.2. Уточнення змісту головних понять дослідження: «булінг», «мобінг», «кібербулінг», «медіація», «медіатор», «медіація в шкільному колективі», «толерантна поведінка»

Згідно завдань кваліфікаційної роботи, розглянемо основні поняття, які використовувалися в цій роботі.

«Булінг – це будь-яка агресивна поведінка однієї людини чи групи людей, які не є родичами жертви, що повторюється неодноразово або має очевидні передумови для повторення» [35, с. 15].

Отже, булінг походить від англійського слова «bullying», що означає цькування, агресивне ставлення, третирування, насилля.

Е. Роланд вважав, що термін «булінг може вживатися більш широко по відношенню до нападок будь-якого характеру, оскільки несе в собі психологічну або фізичну загрозу, при цьому знущання такого роду мають особливості, які пов'язані зі статтю учасників» [23, с. 108].

Д. Лейн аналізує булінг зі шкільним цькуванням і погоджується з Роландом, що він являє собою тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи щодо особи, яка не здатна захистити себе [33].

Психотерапевт І. Бердишев пояснює булінг як свідоме, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту і виходить від одного або декількох осіб [28].

За визначенням І.С. Кона «булінг – це залякування, приниження, цькування, фізичний або психологічний терор, який направлений на те, щоб викликати в іншого страх і підпорядкувати його собі» [29, с.160].

«Норвезький учений Д. Ольвеус визначав булінг наступним чином, учні зазнають знущань багаторазово і протягом тривалого часу з боку одного або декількох учнів. Це явище вважається негативним, коли хтось навмисно заподіює або намагається завдати шкоди або дискомфорт іншому, тобто демонструє агресивну поведінку по відношенню до іншого. Агресивні дії можуть виражатися у фізичному застосування сили, слів або інших способів, таких як негативні жести, поширення чуток, навмисне винятки з

групи» [70, с. 496].

На думку Л. Кішлі, «основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи. Вона виділяє сім ознак булінгу:

- емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження;
- продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду;
- непривітна і недовірлива поведінка;
- втручання у приватне життя людини;
- погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія;
- намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події;
- агресор займає вище становище, ніж його жертва, і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині» [23, с. 13].

Таким чином, під булінгом розуміють руйнівну конфліктну взаємодію в групі, де над жертвою, яка не взмозі себе захистити, здійснюються довготривалі повторювані насильницькі дії. На думку Ольвеуса, булінг може проявлятися в психологічних та інтелектуальних аспектах, володіючи такими характеристиками, як тривалість і систематичність, чим і відрізняється від мобінга. В даний час, термін мобінг відноситься до форми насильства, яке скоєно групою молодих людей.

Мобінг. Вперше цей термін почали використовувати в Скандинавії для позначення знущання – mobbing. Термін «mob» (натовп) використовувався для того, щоб віднести таку поведінку дітей до форм поведінки неорганізованої, емоційно збудженою, часто антигромадської або агресивної юрби. Таким чином, в ранніх працях по «мобінгу» серед дітей шкільного віку ідея участі

групи явно була присутня. Мобінг характеризували як ситуацію, в якій весь клас, або його велика частина, нападає на окрему дитину. З іншого боку, Ольвеус хоча і підкреслював в одному зі своїх ранніх досліджень роль окремих хуліганів, іноді невеликої групи хуліганів в нападах на однолітків, одночасно попереджав про можливість «колективного мобінга» [68]. Сьогодні групова участь в залякуванні розуміється дещо по-іншому, ніж напад індивіда, групи або всього колективу на одну людину. Члени групи, які здійснюють напад, розглядаються як учасники, які мають різні ролі в цьому процесі, і мають різні емоції, стосунки і мотиви. До основних ознак мобінгу відносять [68]

- приховування позитивної інформації про особу;
- ізоляція жертви в колективі;
- обливання брудом, свідоме і систематичне, поширення принизливих пліток;
- безперестанна і негативна критика;
- висміювання;
- окрики (часто прилюдні і немотивовані);
- доноси керівництву, тривалі наклепи;
- підступне заохочення на бік агресорів керівництва тощо.

Отже, можна сказати, що мобінг – це «психологічний терор», який систематично повторюється, вороже й неетичне ставлення одних людей, спрямоване проти інших, в основному проти однієї людини. По суті мобінг і булінг схожі поняття, бо мають одну характерну рису – цькування. У той же час булінг відрізняється від мобінга тим, що в ролі переслідувача виступає не весь клас, а конкретний учень або група учнів, які мають авторитет. На думку Лейманна, хоча два різні терміни мобінг і булінг виникли внаслідок досліджень, здійснених двома різними групами науковців, їх варто використовувати окремо: мобінг для позначення явища третирування на робочих місцях, булінг – у школі. Вчений обґрунтовує це тим, що для булінгу значною мірою притаманна фізична агресія, адже третирування в школі дуже часто супроводжується фізичним знущанням, стусанами, штовханням [17].

Останнім часом увагу дослідників привертає нова форма булінгу – кібербулінг.

«Кібербулінг походить з англійської мови, створено від двох слів: cyber означає віртуальне опосередковане комп'ютером середовище, а bullying походить від англ. bull – бик, бугай, а в переносному значенні – дуже велика, сильна чи агресивна персона; і позначає процес лютого, завзятого нападу» [1, с. 23].

Кібермобінг і кібербулінг – це навмисні образи, погрози, повідомлення іншим компрометуючих даних за допомогою сучасних засобів комунікації: комп'ютерів, мобільних телефонів, електронної пошти, інтернету, соціальних мереж, блогів, чатів [4]. Інтернет-цькування може здійснюватися також через показ і відправлення різких, грубих або жорстоких текстових повідомлень, передражнювання жертви в режимі онлайн, розміщення у відкритому доступі особистої інформації, фото або відео з метою заподіяння шкоди або збентеження жертви; створення фальшивого облікового запису в соціальних мережах, електронної пошти, веб-сторінки для переслідування і знущань над іншими від імені жертви [7].

Інтернет-цькування відрізняється від інших видів насильства тим, що дозволяє кривдникові зберегти анонімність і збільшує ймовірність бути не спійманим.

Отже, під кібербулінгом розуміють форму поведінки, яка направлена на поширення повідомлення, яке носить образливий характер за допомогою інтернет-ресурсів, телефоні тощо.

Наступний термін, який розглянемо в кваліфікаційній роботі – медіація.

Вважається, що медіація як соціальний і юридичний інститут виникла в 30-х роках ХХ ст. в США в часи Великої депресії – інструмент переговорів між роботодавцями та працівниками. У 1947 році був створений спеціальний федеральний орган – Федеральна служба США з медіації та процедур примирення (Federal Mediation Conciliation Service), який діє й сьогодні.

Слово «медіація» походить від латинського *medius, medium*, й означає

«посередині».

Оскільки суперечки є невід'ємною частиною людського життя то до медіації в тій чи іншій формі люди вдаються вже багато століть. В той час медіатор мав іншу назву – «посередник» або примирювач.

Взагалі, «медіацією називають процес переговорів, коли до вирішення спірного питання залучається нейтральна третя сторона – медіатор, яка веде цей переговорний процес, вислуховує аргументацію обох сторін щодо суті суперечки, дає кваліфіковані поради й активно допомагає сторонам самостійно прийняти рішення, що задовольнить учасників переговорів» [46, с. 162].

«Медіація – це форма посередництва, що дозволяє врегулювати конфлікти в найрізноманітніших сферах життєдіяльності людини. Медіація широко використовується для вирішення цивільних спорів, конфліктів і розбіжностей» [57, с. 21].

«Медіація – це процес спільного врегулювання і вирішення конфлікту, в ході якого два або більше учасників з допомогою незалежної третьої сторони або сторін (медіаторів) спілкуються один з одним і знаходять прийнятне для всіх сторін рішення проблеми» [45, с. 23].

З точки зору Н.В. Гришиної, «медіація – це форма діяльності, що об'єднує психологічні уявлення про роботу з конфліктами, можливості ситуаційного підходу і досвід, що накопичила конфліктологічна практика» [19, с. 226].

«Медіація – це процес, в якому бере участь неупереджена третя сторона, яка допомагає конфліктуючим сторонам розібратися в існуючих поміж ними розбіжностями, зрозуміти сутність розбіжностей, що виникли і по можливості їх вирішити самостійно» [47, с.64].

Медіатор – це посередник, незалежна, нейтральна третя сторона, що здійснює допомогу у вирішенні конфлікту в процесі медіації [63].

Медіатор допомагає сторонам конфлікту прийняти рішення [63]:

– добровільно;

– не відчуваючи тиску (ні з боку медіатора, ні з боку «партнера по

конфлікту»);

- усвідомлено;
- виключаючи загрози з будь-якої сторони;
- не допускаючи впливу і маніпуляцій.

Отже, медіація – це метод вирішення спорів, зараховується до групи альтернативних методів вирішення спорів. При цьому медіація докорінно відрізняється від усіх інших методів вирішення спорів – як традиційних, так і альтернативних. У медіації третя сторона – медіатор – не уповноважена і не має права виносити рішення у спорі і, більш того, повинна утримуватися від пропозиції варіантів вирішення конфлікту. Основна мета спрямована на врегулювання конфліктів, однак, саме по собі вирішення конфліктів ні в якому разі не може бути кінцевою метою медіації.

Перші спроби застосування медіації в школі були зроблені ще в кінці 1970-х, початку 1980-х років в США. З тих пір цей метод в тих чи інших формах використовується досить широко в освітньому просторі в багатьох країнах світу.

Шкільна медіація – це і інноваційна методика, і навчальна технологія, розрахована на застосування в усіх інститутах, які беруть участь у вихованні та формуванні особистості дитини: від родини і дошкільних установ до вищої школи [64].

Шкільна медіація створює основу для формування безпечного простору в освітньому закладі. А лише задовольнивши цю базову потребу, потреба в безпеці, можна розраховувати на ефективність роботи системи і появу глибинної потреби отримання знань, пізнання світу, відкритості до нього.

Толерантна поведінка.

Слово толерантність (tolerance) прийшло в англійську мову на початку XV століття з латинської мови (через французьку) в значенні «the action or practice of enduring or sustaining pain or hardship» [14, с. 112] і було схоже в ньому зі словом терпіння (patience) – «the suffering or enduring (of pain, trouble, or evil) with calmness and composure» [14, с. 113]. Про близькість значень цих

слів свідчить наявність спільних слів (enduring, suffering, pain). Різниця ж у значеннях слів толерантність і терпіння складається, по-перше, в тому, що толерантність визначається через слова «action or practice», тобто характеризується як якась дія, що має тимчасові рамки, відсутні в значенні слова терпіння, а по-друге, в тому, що в значенні слова терпіння вказується спосіб перенесення труднощів: «With calmness and composure», про що не згадується у визначенні толерантності. Різниця у вживанні розглянутих двох слів закріплюється в другій половині XVIII століття, коли слово толерантність набуває іншого значення – «the disposition to be patient with or indulgent to the opinions or practices of others» [14, с. 114]. Сьогодні це значення є основним. Його ключові параметри: стан – готовність бути терпимим; об'єкт терпимого ставлення – думки, вірування, поведінка інших людей, з якими ви не згодні .

Відповідно до Декларації принципів толерантності (ЮНЕСКО) толерантність визначається як цінність і соціальна норма громадянського суспільства, яка проявляється в праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, повазі до різноманітності різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до порозуміння та співпраці з людьми, які відрізняються по зовнішності, мови, переконань, звичаїв і вірованія [67]. У прийнятій ЮНЕСКО Декларації принципів толерантності відзначається, що конструктивна взаємодія соціальних груп, що мають різні ціннісні, релігійні і політичні орієнтири, може бути досягнута на основі вироблення норм толерантної поведінки і навичок міжкультурної взаємодії [67].

Згідно з П.С. Гуревичем, «толерантність – це здатність організму переносити несприятливий вплив того чи іншого фактора середовища, а також терпимість до чужих думок, вірувань, манерам» [16, с. 15].

Є.Ю. Клепцова стверджує, що розуміння толерантності та терпимості неоднозначно в різних культурах і залежить від історичного досвіду, культури та традиції народів. У науковому побуті «терпимість» є синонімом

«толерантності» [42].

Т.І. Грекова, Е.М. Кисельова, Л.М. Челнокова говорять про етнічну толерантність – шанобливе ставлення людини до представників інших етнічних культур, готовність приймати соціокультурні відмінності, які включають зовнішні ознаки, висловлювання, особливості поведінки [16].

Отже, толерантна поведінка – це різновид правомірної поведінки, заснованої на філософії толерантності або віротерпимості. Виховання толерантного свідомості у школярів має бути направлено на розвиток саморегуляції, стресостійкості, емпатії та комунікативної компетентності, де основна роль повинна належати педагогічному колективу школи.

З вищевикладеного можна зробити висновки, що булінг – це явище, яке носить тривалий повторювальний характер, основна мета якого залякування та цькування особи, яка нездатна захистити себе. Термін мобінг також досліджує насилля, колективний напад на одну людину. По суті, терміни булінг і мобінг є синонімами, але все ж існують деякі нюанси їх вживання. У скандинавських і німецькомовних країнах, де, як уже говорилося, для позначення групового цькування використовується переважно термін мобінг, слово булінг вживається для позначення тільки найгрубших форм цькування, коли крім психологічного пресингу застосовується ще і фізичне насильство. В англомовних країнах використовують переважно термін булінг, яким описуються всі форми цькування, як чисто психологічного, так і з застосуванням фізичного насильства. Вважається, що найпоширеніша форма булінгу в шкільних колективах є саме кібербулінг, це нова форма прояву булігу, він негативно впливає саме на психологічне здоров'я дитини, яке може призвести до суїциду. Існують профілактичні заходи, які допомагають знизити рівень агресії та нормалізувати соціально-психологічну атмосферу в колективі.

1.3. Принципи та методи дослідження

Для досягнення поставленої мети у цій роботі були використані такі методи дослідження, як спостереження, метод опитування, метод анкетування, порівняння та історичний метод.

Так, метод спостереження застосовується для вивчення конфліктів різного рівня. Завдяки методу спостереження ми можемо побачити планомірну та цілеспрямовану взаємодію між однолітками в шкільному закладі в природних умовах з метою вивчення поведінки учнів. Це дасть змогу пізнати психологічні (поведінку, особливості характеру) процеси в шкільному колективі. Одна із головних функцій спостереження – це фіксація фактів. Основна мета спостереження полягає в тому, що у свідомості дослідника послідовно відображаються та фіксуються стан і зміна досліджуваного об'єкта, його кількісні, якісні, структурні, причинні, векторні, динамічні зміни.

Метод опитування одержали найбільше поширення в психологічному вивченні конфліктів. Стосовно до тих або інших конкретних завдань та ситуацій дослідники створюють інтерв'ю, розробляють анкети.

Метод опитування – психологічний вербально-комунікативний метод, що полягає в здійсненні взаємодії між інтерв'юером і респондентам за допомогою отримання від суб'єкта відповідей на заздалегідь сформульовані запитання. Ці методи передбачають збирання інформації, джерелом якого є словесне повідомлення та судження саме опитуваних.

У своєму дослідженні було використане соціологічне опитування, яке було спрямоване на одержання інформації про стан та відношення учнів один до одного після проведення профілактичних заходів.

Отже, за допомогою опитувальних методів дослідники намагаються проникнути у світ почуттів людини, переживань, мотивів, а також особистісних особливостей.

Якщо порівнювати метод опитування та метод анкетування, то можна сказати, що перевагою методу анкетування є можливість зібрати великий обсяг матеріалу.

Порівняння – це науковий метод пізнання, в процесі його невідоме явище, предмети зіставляються з уже відомими, досліджуваними раніше, з метою визначення загальних рис або розходжень між ними. За допомогою порівняння, булінг в шкільному колективі в Україні та закордоном, виявляються якісні та кількісні характеристики методів та форм роботи з учнями.

Порівняти – це зіставити одне з іншим з метою виявити їхнього взаємозв'язку. Найпростіший і найголовніший тип відносин, що виражаються шляхом порівняння, це відносини тотожності і відмінності. Це той метод, за допомогою якого шляхом порівняння виражається загальне і особливе в історичних та інших явищах, досягається пізнання різних ступенів розвитку одного і того ж явища або різних співіснуючих явищ [8]. Цей метод дозволяє виявити і зіставити рівні у розвитку досліджуваного явища, що змінилося, визначити тенденції розвитку.

Застосовуючи порівняльно-історичний метод, можна виявити схожість й відмінність не тільки між технологіями соціальної роботи з учнями в шкільних закладах України, а й закордоном, визначити зв'язок між виникненням та причинами булінгу, побачити основні відмінності між профілактичними заходами закордоном та в Україні.

Історичний метод – метод дослідження, який включає в себе прийоми, засоби та техніки, які застосовуються для вивчення і інтерпретації текстів першоджерел і пошуку інших доказів, що використовуються для дослідження, а також викладу історичних подій.

Метод порівняння та історичний метод дослідження, показує нам, що проблеми булінгу були й будуть в шкільних закладах незалежно від того проводять профілактичні дії чи ні, бо розбіжності у поглядах неминучі. В Україні почали активно впроваджувати профілактичну роботу з протидії булінгу в шкільних закладах України, але не всі школи мають такий досвід. В розвинутих країнах створено цілісну мережу закладів, спрямовану на забезпечення учням гідного місця в шкільному колективі й суспільстві. Процес медіації в шкільних закладах – це нове явище, яке допоможе всім

охочим подолати небажану поведінку та врегулювати її. В нашій державі система протидії булінгу поки що вдосконалюється. Цей напрям діяльності потребує набуття певного досвіду, який можна запозичити в зарубіжних країнах та удосконалити його з урахуванням українських реалій та особливостей сучасного життя [7].

Таким чином, реалізуючи мету кваліфікаційної роботи, ми з'ясували особливості конфлікту в шкільному колективі та місце булінгу в системі конфліктної взаємодії. За допомогою історичного методу досягається поглиблене розуміння суті проблеми та причини виникнення булінгу в шкільних закладах, тобто цей метод дозволяє більш детально та хронологічно вивчити етапи виникнення та причини булінгу, дізнатися про перші кроки встановлення основних методів дослідження цього феномену, дізнатися, хто з видатних дослідників займався та брав активну участь в процесі протидії булінгу.

У сучасній науковій літературі (Д. Ольвеус, В.Н. Бутенко, І.В. Волкова, С.В. Кривцова, Д.А. Лейн, О.А. Сидоренко та ін.) булінг розглядається як форма насильства, що виявляється в систематичних цілеспрямованих актах агресії по відношенню до осіб, більш слабких по статусу, фізично або психологічно. Вчені підкреслюють, що загальними характеристиками, властивими всім видам і формам булінгу, є:

- навмисність дій (умисел);
- неодноразовість і регулярність проявів;
- реальний або сприймається дисбаланс сил, що виявляється як фізичне і соціальна нерівність сторін учасників;
- агресивна поведінка і шкода, що завдається [28].

В даний час шкільний булінг розглядається вченими як серйозна проблема, що має не тільки психологічні та соціальні наслідки (апатія, тривожність, дратівливість, самотність, агресивну і суїцидальну поведінку, вживання психоактивних речовин, ризику залучення в кримінальні угруповання, шкільну дезадаптацію), але і соматичні (запаморочення, головний

біль, порушення сну, болі в животі та спині, фізичні травми і ін.).

Необхідною умовою розробки теоретичного розділу кваліфікаційної роботи магістра стало обґрунтування основних понять дослідження, таких як «булінг», «мобінг», «кібербулінг», «медіація», «медіатор», «шкільна медіація», «толерантна поведінка».

Методологічним підґрунтям дослідження є порівняльний та історичний метод, методи спостереження, опитування та анкетування.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ

2.1. Особливості конфлікту в шкільному колективі та місце булінгу в системі конфліктної взаємодії

Конфлікти в шкільному середовищі характерні для всіх часів і народів. Проведені дослідження у цій області показали, що основою конфлікту є протиріччя, але воно призводить до конфлікту лише за певних психологічних умов, а саме: протиріччя має усвідомлюватись і сприйматись людиною як значуща. У такій ситуації людина переживає неприємні емоції (напругу, тривогу, невпевненість, роздратування), які мотивують її до пошуку виходу з цього стану. Конфлікти між однолітками в межах школи, класу найчастіше засновані на емоціях і особистій неприязні. «Конфлікт – це протиріччя, яке людина сприймає як значущу життєву проблему, що вимагає розв'язання і викликає активність з її подолання. Воно загострюється і охоплює все більше людей» [2, с. 134].

Отже, конфлікт – це відсутність згоди між двома або більше сторонами, результат зіткнення їх інтересів або потреб. Коли люди думають про конфлікт, вони найчастіше асоціюють його з агресією, ворожістю, суперечками. І дійсно, часто конфлікти тільки посилюють наявні розбіжності і погіршують відносини людей. В результаті існує думка, що конфлікт – явище завжди небажане, що його слід всіляко уникати. Однак в деяких випадках конфлікт може виконувати і позитивну роль: допомагати виявити різноманітність точок зору, дати додаткову інформацію, допомагати виявити більше число альтернатив або проблем, а також може грати роль запобіжного клапана для безпечного виходу емоцій. За кількістю учасників конфлікти можна розділити на два основних типи групових конфліктів [4]:

- конфлікт «особистість-група»;

– конфлікт «група-група».

Конфлікти типу «особистість-група» можуть мати різноманітні прояви. Іноді конфлікти існують у латентній формі й проявляються у неочікуваній формі для випадкових свідків емоційних спалахів, а інколи приймають форму тривалого й систематичного насильства неприйняттого члена колективу [21, с. 51].

Перша особливість пов'язана зі структурою такого конфлікту, бо суб'єктом в даному конфлікті виступає особистість та група. Конфліктна ситуація трапляється в тому разі, коли відбуваються зіткнення особистісних і групових мотивів, а образи конфліктної взаємодії представлених індивідуальних та групових поглядах і оцінках.

Друга особливість віддзеркалює специфіку причин розглянутого конфлікту. А такі причини безпосередньо пов'язані з положенням індивіда в групі, яке характеризується такими поняттями, як «позиція», «статус», «внутрішня установка», «роль», «групові норми».

Позиція – це конкретний стан в якому знаходиться людина в групі.

Статус – положення особистості в конкретному середовищі, в групах тощо.

Внутрішня установка – суб'єктивне сприйняття особистістю свого статусу в групі.

Роль – нормативно заданий або колективно схвалюваний зразок поведінки особистості в групі.

Групові норми – загальні правила поведінки, яких дотримуються всі члени групи.

Причини конфліктів, що виникають між особистістю й групою завжди пов'язані з:

- порушенням рольових очікувань;
- неадекватність внутрішньої установки статусу особистості;
- порушенням групових норм.

Третя особливість знаходить своє відображення в формах прояву даного

конфлікту. Конфлікти можуть проявлятися у таких формах, як [52, с. 76]:

- застосування групових обмежень;
- різка критика на адресу конфлікуючого;
- припинення неформального спілкування членів групи з конфлікуючим тощо.

Якщо говорити про міжгрупові конфлікти то можна сказати, що З. Фрейд виявив витoki групової ворожості до «чужих» і прихильності до «своїх». Він пояснив призначення цієї ворожості як головний засіб підтримки згуртованості групи. Образ ворога – улюблений засіб для згуртування, будь то на рівні невеликого колективу або на рівні держави.

Коли конфлікт зачіпає не тільки індивідів, а й цілі групи, починають діяти деякі додаткові механізми. Конфлікт стає можливим, якщо люди починають відчувати себе групою, що протиставляє себе іншій групі.

Отже, міжгрупові конфлікти мають наступні особливості:

- зіткнення протилежно спрямованих групових мотивів (інтересів, цінностей, цілей);
- деіндивідуалізація взаємного сприйняття (кожна зі сторін розглядає іншу як представника будь-якої категорії або групи, а не як окремих індивідів);
- групове порівняння (своя група оцінюється вище, а достоїнства протиборчої групи занижуються).

Міжгрупові конфлікти відрізняються за формами, в яких вони проявляються й протікають, такими формами як збори, наради, мітинги, страйки, дискусії тощо.

Один з творців сучасної конфліктології, німецький соціолог Р. Дарендорф, вважав, що основні причини розбіжностей – це боротьбу за владу, престиж, авторитет. Причиною конфлікту, на думку Р. Дарендорфа і його послідовників, є прагнення до домінування [50]. Для підлітків важливо не тільки спілкуватися з однолітками в школі, а й мати певний статус серед однокласників. Цей статус є різним для кожного школяра, і здатен забезпечити прагнення підлітка до самоповаги. Одні прагнуть зайняти в групі становище

лідерів, інші – отримати визнання і повагу від товаришів, треті – стати незаперечним авторитетом в якій-небудь справі. У будь-якому випадку потреба в схваленні з боку однолітків стає головним мотивом у поведінці та навчанні, який позначається на результативності та ефективності процесу навчання [2].

Відмінною рисою булінгу від простого конфлікту є те, що підґрунтям булінгу є боротьба за статус, владу, лідерство. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і передбачає залучення інших.

Отже, булінг пов'язаний з нерівністю сили та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій [26]. А в конфлікті учасники рівні, на відміну від булінгу, де жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати ціла група.

Підліткова агресія, частіше за все – це наслідок загальної озлобленості і зниженої самоповаги в результаті пережитих життєвих невдач і бід. Жорстокість і агресивність, за твердженням І.С. Кона, завжди були характерними рисами групової поведінки підлітків. Це і жорстоке ставлення, і боротьба за владу, за сфери впливу між різними групами підлітків, і так звана «невмотивована агресія», спрямована на абсолютно невинних, сторонніх людей [29].

Спостерігаються агресивні прояви серед учнів початкових класів. Особливу увагу слід звернути на те, що психологічну травму, яка обов'язково в більшій чи меншій мірі позначиться на майбутньому дитини, отримують обидві сторони. Крім того, часто прояви булінгу закінчуються фізичними травмами, каліцтвами і навіть загибеллю учасників конфлікту. Не можна сказати, що на проблему булінгу в наш час закривають очі. Ні, про неї говорять, але, в основному, на рівні розбору конкретної ситуації. А ось серйозних, всебічних, глибоких досліджень в цьому напрямку явно недостатньо [32].

Причини виникнення булінгу складні і різноманітні. Однією з них, на думку А. Адлера, є прагнення учасника конфлікту до подолання почуття неповноцінності, яке дитина переживає досить довго. Для сучасної людини

булінг – нове поняття і містить в собі ряд соціальних, психологічних, юридичних, педагогічних питань і є однією з найсерйозніших проблем сучасності [1]. Л. Козлова в своїх роботах зазначає: «Агресивність, якщо вона і закладена в людині як механізм захисту, може набувати негативні або щодо позитивні форми прояву в залежності від того соціального середовища, в якому росте і розвивається дитина, від характеру соціального досвіду, який він набуває, живучи серед людей. Існує певна залежність булінг від структури сім'ї, від створених в ній взаємин» [32, с. 12].

Діти, як губка, щодня вбирають явні і ледь вловимі прояви батьків, їх взаємини, манери і світогляд, які в значній мірі формують їх дитячу індивідуальність. Батьки несвідомо впливають на дитину як позитивним, так і негативним способом. Навіть найбільш люблячі батьки можуть передавати дітям небажані симптоми негативних поглядів, самі не знаючи про це. Ось деякі поширені приклади [12]:

– якщо батьки надмірно критикують дитину, намагаючись навчити її робити все правильно, це може привести до того, що дитина стане пасивною і нерішучою, боїтиметься, що її рішення можуть піддаватися критиці й осуду. В такому разі, дитина стане об'єктом глузувань, бо саме невпевнені діти притягують небажану поведінку з боку інших однолітків;

– якщо батьки при дитині обговорюють іншу людину, при цьому вказуючи на недоліки та глузуючи з них, то в такому разі дитина починає мимоволі копіювати своїх батьків та спрямовувати агресію на ту дитину, яка має несхожість з іншими;

– діти (домашні діти), де батьки їх люблять, але при цьому постійно сваряться один з одним, можуть стати невпевненими в собі, тому що їх почуття внутрішньої цілісності і безпеки буде перебувати під загрозою;

– тривожні батьки можуть виховати неспокійних дітей, оскільки діти не можуть розслабитися через нервову енергетику своїх батьків;

– батьки, які занадто опікують своїх дітей, можуть сприяти розвитку у дитини симптомів депресії, тому що змушують її стримувати природну потребу

в свободі.

Отже, жертвою булінгу може стати будь-яка дитина, але в основному агресори вибирають того, хто слабший або чимось відрізняється від інших. Часто такими жертвами шкільного насильства стають діти: які мають фізичні вади; ті, хто не може дати гідну відсіч і захистити себе; ті, хто мають особливості поведінки тобто замкнуті діти або діти з імпульсивною поведінкою (такі діти частіше за інших можуть піддаватися агресії і глузування); ті, хто мають погані соціальні навички (недостатній досвід спілкування і самовираження може призвести до того, що у таких дітей не виробляється психологічний захист, і вони беруть участь жертви); ті, хто мають відсутність досвіду життя в колективі (домашні діти); ті, хто мають низький інтелект і труднощі в навчанні (низька самооцінка, в одному випадку, може сприяти формуванню ролі жертви, а в іншому – насильницької поведінки як варіанту компенсації, тому дитина з низьким рівнем інтелекту і труднощами в навчанні може стати як жертвою шкільного насильства, так і насильником).

Булінг проявляється у багатьох формах і основними форми прояву булінгу в шкільних закладах такі:

- прихована;
- вербальна;
- фізична;
- соціальна;
- кібербулінг.

Вербальний або психологічний булінг – це словесне знуцання або залякування за допомогою жорстоких слів, які включають в себе постійні образи, маніпуляції, погрози і неповажні коментарії про будь-кого (про зовнішній вигляд, релігію, етнічну приналежність, інвалідність, особливості стилю одягу та ін.).

До фізичного шкільного булінгу можна віднести: умисні поштовхи, удари, стусани, побої нанесення інших тілесних ушкоджень та ін., сексуальний булінг відноситься до фізичного.

Соціальний булінг – залякування із застосуванням тактики ізоляції, коли жертву навмисне не допускають до участі в роботі групи, чи трапеза за обіднім столом, гра, заняття спортом або громадська діяльність [7].

З розвитком сучасних інформаційних технологій, засобів зв'язку і з залученням дітей та підлітків в світ інтернету з'явився і такий вид шкільного насильства, як кібербулінгу – приниження чи цькування за допомогою мобільних телефонів, інших електронних пристроїв; розміщення образливої і неправдивої інформації через фото; поширення конфіденційної інформації; кібер переслідування; хепіслепінг (від перекладу з англійської happy – щасливе, slapping – побиття) – побиття на камеру телефону та розміщення в соціальній мережі [10].

Анонімність і пов'язана з цим безкарність призводять до «растормаживанню» агресора: процес захоплює підлітка, і його методи стають більш жорстокими і наносять все більшої шкоди жертві.

Для кіберагресора не обов'язково володіти фізичною силою, авторитетом і впливом на однолітків, щоб відчувати свою перевагу. Через інтернет можливість принизити, образити, тероризувати реалізується тільки за допомогою комп'ютера або мобільного телефону. Одного разу потрапивши в мережу, інформація залишається там надовго, циркулюючи і з'являючись в різних інформаційних інтернет-ресурсах. Це обумовлює тривалий травмуючий вплив на психіку дитини, який стає об'єктом насмішок і принижень, формує його низьку самооцінку, часто призводить до депресивних станів, у тому числі і суїцидальні наслідки.

Кібербулінг може вийти за межі інтернету в реальне життя у вигляді інших проявів цькування, коли агресор і об'єкт цькування знаходяться в одній школі, в одному районі або місті. Діти і підлітки, не оцінюючи наслідків своїх дій, викладають великий обсяг особистої інформації в інтернет на своїх сторінках в соціальних мережах. Фотографії, пости – все може бути використано агресором в цілях залякування. Батьки часто не володіють достатньою інформацією про кібербулінг і методах забезпечення онлайн-

безпеки. Менше 10% батьків вводять хоча б якісь обмеження, при цьому 90% дітей щодня заходять в інтернет.

Особливо хочеться відзначити той факт, що булінг завжди являє собою певну систему відносин у колективі, так звану булінгову систему. Виділяють наступні ролі [5]:

- нападник (дитина-агресор);
- діти, які беруть участь в цькуванні (приєднуються до лідера);
- дитина-жертва;
- свідки, що підкріплюють цькування: діти, які займають сторону нападників, сміються, висловлюють підтримку нападаючим чи підбадьорюють їх;
- свідки-аутсайдери: діти, які уникають ситуацій цькування, не займаючи нічию сторону;
- захисники: діти, які займають очевидну позицію проти цькування, або активно протидіючи нападаючим і роблячи щось для припинення знущань, або заспокоюючи, підтримуючи жертву.

Стійкість ролі учня в структурі насильства залежить від структури класу: чим вона жорсткіше, тим складніше школяреві позбутися своєї ролі.

Як правило, діти і підлітки, які стають кривдниками, – це впевнені в собі, схильні до домінування в групі і підпорядкування інших, морально і фізично сильні, емоційно імпульсивні і легко приходять в стан гніву і агресії, з низьким рівнем емпатії до своїх жертв, часто «задирали» не тільки своїх однолітків і більш молодших, але і дорослих (вчителів, батьків, представників органів правопорядку). Тривожність, обумовлена сімейним неблагополуччям, напруженими відносинами з батьками, заздрість до більш успішних учнів з благополучної сім'ї, може створювати загрозу для статусу домінантних дітей і підлітків. Звернення до насильства дозволяє їм затвердити свій статус в класі або групі силою, викликом вчителям, приниженням однолітків або більш молодших, а іноді і більш старших учнів, утриманням всіх в страху.

Таким чином, в основних типологіях булінгової поведінки як системи

присутні кілька рольових позицій: ініціатор (кривдник), жертва, свідок і захисник. Всі ці ролі характеризують тим, що вони не являються жорстко заданими і можуть змінюватися в залежності від того, хто саме став жертвою, а хто агресором та з урахуванням емоційних відносин до всіх дійових осіб булінга. Можна вказати на той факт, що всі зазначені позиції в рамках конкретного булінга є, як правило жорсткими і вийти з кожної конкретної позиції дуже складно, але при виникненні нової ситуації булінгу, колишня система може зруйнуватися. В результаті виникнення нової системи може відбутися зміна позицій, коли колишній агресор може стати жертвою, глядач може стати жертвою.

Булінг – переважно прихований для інших осіб процес, але діти, які зазнали цькування, отримують не тільки проблеми зі здоров'ям, а й психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до важких наслідків, аж до самогубства. Тому найнебезпечніші в цьому явищі наслідки.

Отже, підліткові групи і їх суперництво – загальний факт людської історії. Явище це багаторівневе. Найглибинніший, універсальний його пласт – протиставлення. «Ми» і «Вони» за територіальним принципом – існують практично скрізь. Як і в багатьох колективах, завжди є учні, які стають об'єктами глузувань та знущань, але потрібно вміти визначити, де прості, дружні глузування перетворюються в булінг. Будь-яка дитина може стати ізгоєм та найчастіше жертвами булінгу стають діти, на думку Ольвеуса, тривожні, нещасні, з низькою самооцінкою, замкнуті, сором'язливі в яких відсутні друзі, діти, які страждають від насильства в сім'ї тощо [3]. Починає цькування завжди один, щоб затвердити свій авторитет, отримати якусь вигоду або просто розважитися, а решта дітей, спостерігаючи за діями булера, або їх підтримують, або ігнорують, або обурюються і намагаються втрутитися [8].

Отже, булінг визначається як утиск, дискримінація, цькування. Також це тривалий процес свідомого жорстокого ставлення з боку одного або групи дітей до іншої дитини. Коли конфлікт переходить у фазу булінга буває нескладно визначити це. Основні ознаки булінга: нерівність сил агресора і жертви,

повторюваність насильства та гостра емоційна реакція жертви. Це є відмінною рисою булінгу від простого конфлікту. В конфлікті учасники рівні, а в булінгу жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати група. У такому разі неможна зволікати, потрібно своєчасно втрутитися (персоналу школи або батькам). Виявити жертву не так важко як здається. Діти, які зазнали булінгу переживають важкі емоції – почуття приниження і сором, страх, розпачі злість. Також це явище впливає вкрай негативно на соціалізацію жертви, спричиняючи: неадекватне сприйняття себе (занижену самооцінку, комплекс неповноцінності, беззахисність); негативне сприйняття однолітків (відсторонення від спілкування, самотність, часті прогули у школі); неадекватне сприйняття реальності (підвищену тривожність, різноманітні фобії, неврози); девіантну поведінку (схильність до правопорушень, суїцидальні наміри, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності). Слід підкреслити, що руйнівні для розвитку особистості наслідки шкільного булінгу притаманні не тільки жертвам, але й не меншою мірою булеру й свідкам булінгу. Це системний вплив на підліткову групу.

2.2. Навчальні заклади як суб'єкти соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі

Школа є специфічним інститутом соціалізації, який не може бути заміщений, а ні сім'єю, а ні групою однолітків. Підліток більшу частину свого часу проводить поза сім'єю: в школі, на вулиці, в спілкуванні з однолітками. Такий «вихід» за межі сім'ї зазвичай супроводжується посиленням виховної ролі спілкування з однолітками, ролі самовиховання, засобів масової інформації та їхнього впливу на особистість. Відбувається зміна соціальної ситуації розвитку і внутрішньої позиції школяра, в результаті чого прискорюються процеси формування його особистості, а навчання відходить на другий план. Все це природно і зазвичай має місце тоді, коли спілкування дитини з

оточуючими людьми не обмежується батьками, коли вона не замкнена в колі сім'ї, і має можливість для самостійного виходу в світ.

Школа впливає на багато аспектів розвитку. З одного боку, вона щечимось нагадує сім'ю, наприклад, тим, що в ній зберігається ставлення до підлітків як до дітей і пред'являються відповідні вимоги. Тільки тоді, коли вони переходять в старші класи школи, до них в сім'ї та в школі починають ставитися інакше, правила поведіння пом'якшуються і стають більш вільними. Люди, з якими підлітки частіше вступають в спілкування, – це вже чужі люди, і відносини з ними будуються в основному як офіційні.

Школи, як і раніше слабо орієнтовані на «виховне навчання». В період навчання підліткам не прищеплюються необхідні навички правильної самооцінки, поведінки, які не виробляються і не закріплюються установки проти різного роду антигромадських впливів і всіляких несприятливих життєвих ситуацій. Педагоги нерідко допускають різного роду помилок, що призводять до конфлікту (прихованого або явного) з підлітком. В результаті він або все більше замикається в собі, або приєднується до будь-якої неформальної групи однолітків, навіть осіб старшого віку.

Для більшості учнів характерні: конфлікти, ізоляваність від інших, відсутність бажання навчатися тощо. Проте в кожному конкретному випадку потрібно з особливою увагою підходити до питання про те, що в даній ситуації є причиною, а що наслідком, бо нерідко саме педагогічні помилки та несправедливе ставлення однокласників штовхають підлітка на шлях аутсайдера і девіаційної поведінки, а не навпаки.

З вищесказаного можна зробити висновок, що школа несе відповідальність не тільки за навчання, а й саме за формування школяра як особистості.

Основними факторами формування особистості є такі: генетичні особливості, навколишнє середовище, культурний вплив, соціальний вплив [9]. Простіше кажучи, на формування особистості людини впливають люди, які її оточують. Атмосфера в класі впливає як на освоєння навчальної програми, так і

на загальну успішність, навчальну мотивацію. Задоволеність учнів взаємовідносинами в класному колективі, відсутність «ізолюваних», «ізгоїв» – прямий показник успішності виховних зусиль педагога. Навчальне середовище не завжди комфортне, в ньому присутні фактори, що справляють негативний вплив на психічний розвиток учнів. Одним з таких факторів є булінг. У підлітковому віці проблема булінгу має особливе значення. Саме в цей час, опанувавши певні моделі поведінки, наприклад поведінка «жертви», підліток дотримується їх у подальшому житті. Також і агресія може закріпитися в якості стилю поведінки в майбутньому. Вербальне або фізичне насильство знищує самооцінку людини. У жертви формуються комплекси. Дитина починає вірити, що заслужила погане ставлення до себе. Це йде з сім'ї. Якщо дитина виховувалася в атмосфері, де її поважали, то вона розуміє, що таку ж повагу вона може вимагати і від інших людей. І якщо над такою дитиною насміхаються в школі і знуцаються то, швидше за все, така дитина піде до батьків і розповість, і якимось чином справлятися. Але якщо у неї занижена самооцінка, якщо вона недостатньо відкрита до спілкування – то дитина не вважатиме можливим сказати комусь з дорослих, і не тільки батькам. Тому що образ ось таких батьків говорить про те, що дорослим довіряти взагалі не можна. І тому, шкільному персоналу, необхідно звернути увагу саме на особистісні відносини між однолітками та на соціально-психологічний клімат в шкільному класі та ін..

Особлива роль у профілактиці булінгу серед школярів належить соціальному педагогу [3]. Саме робота з попередження негативних явищ серед неповнолітніх стає пріоритетною в діяльності соціального педагога. Для профілактики булінгу в навчальних закладах, існують такі методи та технології соціальної роботи як:

- проведення тренінгів;
- посередницька діяльність у розв'язанні конфліктів;
- рольові ігри.

Тренінг – це інтерактивна форма групової роботи, яка забезпечує активну

участь і творчу взаємодію учасників групи між собою та зведучим [56]. Профілактичний тренінг має певні профілактичні цілі та завдання, особливу структуру, чіткий розподіл часу і реалізується за допомогою інтерактивних методів групової діяльності.

Основною метою соціально-педагогічного тренінгу з профілактики булінгу у шкільному колективі є зниження рівня прояву насильства шляхом здобуття навичок адаптивної поведінки [56]. Для досягнення даної мети соціальний робітник зобов'язаний: дати учням усвідомити неконструктивність жорстокої поведінки; навчити розуміти почуття, переживання, стани й інтереси інших людей; розвинути вміння грамотно проявляти свої емоції та стримувати неприйнятні реакції; сформувати навички конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів тощо. При взаємодії у тренінговій групі підліток бачить себе у дзеркалі стосунків, вчинків і дій інших учасників. Він набуває навички подолання тривожності та агресивності, спостерігаючи за собою чужими очима. Основне терапевтичне завдання полягає в емоційному переживанні конфліктних ситуацій у групі і дезактуалізації загрожуючих образів за допомогою умовного зображення їх у грі, вправах і обговореннях. В результаті підлітки здобувають навички адаптивної поведінки, корегуються негативні риси їхнього характеру, стає більш адекватною їхня соціалізація. В процесі профілактичної роботи тренінгова група повинна відтворити соціальні стосунки та умови спілкування учнів у реальному житті. Така група стане моделлю життєвих взаємовідносин і дасть змогу адекватно відобразити свої почуття, проблеми, незадоволення, конфлікти та знайти шляхи їх вирішення [49].

Профілактична програма соціального робітника щодо запобігання шкільного булінгу в школі повинна відповідати ряду правил: просвітницькі програми необхідно здійснювати протягом всього періоду навчання дитини в установі освіти; в ході програм повинна надаватися точна і достатня інформація про агресивну поведінку, її вплив на психічне, психологічне, соціальне і економічне благополуччя; про насильство і види насильства, інформація, що

надається має бути чіткою і давати знання про подальші наслідки негативних явищ для суспільства; слід робити акцент на пропаганді здорового способу життя та інформуванні прожиттєві навички, обов'язкові для того, щоб протистояти появі негативних явищ в моменти стресу, життєвих невдач, ізоляції.

Під час проведення лекцій, навчальних та профілактичних тренінгів слід створити сприятливу атмосферу в аудиторії. Для цього необхідно оформити робочі панелі холів, підготувати різні конкурси малюнків, плакатів на задану тематику, тематичні заходи за участю батьків і самих учнів, бесіди, лекції, опитувальники, психологічний тренінг, рольові ігри, дискусії, також обов'язково можна залучити співробітників прокуратури, психіатрів-наркологів, лікарів-фахівців, психологів, спеціально підготовлених до роботи з даним віковим контингентом учнів [36]. Будь-яка спільна діяльність школярів і дорослих (при правильній, зрозуміло, організації) здатна істотно змінити систему сформованих стосунків. В якості профілактики булінгу в установах освіти необхідно організовувати та проводити: загальношкільні заходи типу «Фабрика зірок», «Дошка пошани» або «Наші досягнення» та інші, в яких діти могли б себе проявляти і отримувати емоційне підкріплення. У кожному класі організується дошка, на якій розміщується інформація про підлітка (фотографії, його творчість, його мрії, його обведена рука, його побажання однокласникам, опис його достоїнств, його досягнення і плани на майбутнє). Інформація повинна носити емоційно позитивний характер. Там може бути відведено місце для відгуків однокласників і вчителів. Програма «Наші досягнення»: коли кожен учень включається в якусь цікаву і багату позитивним досвідом діяльність, а потім в класі (школі) організовується виставка його досягнень. Ці заходи дозволяють підлітку відчувати себе цікавим, значущим, гідним, улюбленим. Це все сприяє зміцненню емоційного ресурсу і перешкоджає появі такого фактора, як насильства серед дітей.

Здійснення соціальним педагогом комплексу профілактичних заходів, які спрямовані на попередження виникнення булінгу в установі освіти,

патологій в суспільстві, їх наслідків (протиправна, адиктивна, девіантна, суїцидальна поведінка, бездоглядність дітей, насильство) є превентивною соціально-педагогічною роботою. При цьому на превентивному рівні профілактика забезпечить попередження виникнення різних відхилень – моральних, фізичних, психологічних та соціальних [40]. Метою профілактики булінгу є не тільки попередження проблем виникнення даного явища, а й створення умов для повноцінного функціонування суспільства і життєдіяльності окремих осіб. Профілактика булінгу (діяльність з його попередження або утримування на соціально прийнятному рівні за допомогою усунення або нейтралізації умов, що його породжують) допоможе знизити масштаби даного негативного явища, скоротити кількість залучених до нього «агресорів» і «жертв» [7].

З метою підвищення ефективності роботи з попередження ситуації булінгу в освітній установі, слід планувати і здійснювати роботу, враховуючи наступні принципи [12]:

- принцип взаємодії (для здійснення ефективної допомоги робота будується на спільному плануванні та взаємодії фахівців освітнього установи);
- принцип попередження (робота фахівців будується як попередження виникнення ситуації булінгу в освітньому закладі);
- принцип системності (передбачає послідовну, систематичну роботу зі збору інформації, розробки індивідуальних програм супроводу кожного учня і відстеження динаміки розвитку);
- принцип лонгитюдності (необхідною умовою є вивчення динаміки, і оцінка ефективності проведеної роботи).

Булінг може спостерігатися в будь-якому класі, тому важливо зберігати пильність, спостерігати за тим, що відбувається і при необхідності вміти діяти. Практично у кожного класу і у кожного вчителя є свій власний досвід щодо булінгу і, ймовірно, також щодо того, як виходити з такої ситуації. В окремих випадках булінгу залучаються психологи, адміністрація школи, батьки. Є

обов'язкові правила профілактики булінгу для всіх дорослих, працюючих в школі: не ігнорувати, чи не применшувати значення; якщо вчителю стало відомо про випадок булінгу, або він став свідком такого випадку, він повинен зайняти чітку і недвозначну позицію і спробувати домогтися того, щоб, по меншій мірі «спостерігачі», а по можливості і сам булер також змінили свою позицію у відношенні до булінгу, а також пояснити їм, якими є психологічні наслідки для жертви в цій ситуації; розмова з булером; розмова з жертвою булінгу, яка покликана, перш за все, підтримати її, усунути почуття страху і загрози; проінформувати педагогічний колектив, запросити батьків для бесіди.

Перш за все, в навчальних закладах, шкільний персонал повинен виховувати у школярів моральні принципи толерантну поведінку.

У дослідженнях В. Пісоцького толерантність виступає як морально-правовий механізм регуляції поведінки людей. Представники психологічного підходу визначають толерантність як повагу та визнання рівності, відмову від домінування й насилля, визнання багатомірності й різноманіття людської культури, норм, вірувань та відмову від переваги будь-якої однієї точки зору.

Отже, толерантність передбачає терпимість до відмінностей між людьми, вміння жити, не порушаючи прав і свобод інших людей. Можна говорити про толерантність як характеристику індивіда у двох планах – про толерантність, як потребу та толерантність, як здібність. Головна функція толерантності може бути зрозуміла як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до конструктивного розв'язання. У той же час толерантність є не що інше, як готовність до розуміння і вступу в діалог з людиною, яка викликає негативну реакцію, на основі поваги, прийняття, відкритості й поваги.

Толерантність забезпечує успіх адаптації до соціального оточення завдяки тому, що людина, яка спілкується, переконана, що інші, як і вона, можуть мати свою позицію, мають здатність бачити факти по-своєму, з огляду на різні обставини.

Толерантність містить у собі визнання рівності, поваги до іншого, відмову від домінування і насильства. При цьому критичний діалог постає як

один із головних способів реалізації толерантної позиції в процесі міжособистісного спілкування. Толерантність у рамках критичного діалогу стає властивістю відкритості вільного мислення. Діалог і діалогічне мислення виступають одним із сутнісних механізмів формування і розвитку справжньої толерантності, а діалогізм перетворюється в принцип толерантного мислення.

Отже, тільки пильна увага до взаємин, діалог, бесіда, децентрація із себе на іншу людину забезпечують щирю толерантність, що сприяє спільному розвитку учасників спілкування, а не конкурентним деструктивним відносинам. Чим вищим є рівень толерантності та конфліктологічної компетентності, тим краще людина справляється з ескалацією конфлікту.

«No blame approach» – методика «Без звинувачень» як інструмент у протидії булінгу. Існує декілька етапів. Перший етап – підготовчий. Він включає в себе:

- перша розмова з жертвою;
- розмова з батьками жертви;
- інформування та підготовка інших вчителів

Другий етап – практичний. В нього входить:

- зустріч з групою помічників;
- пояснити поміщикам, в чому проблема, нікого не звинувачувати і не дискутувати з приводу минулого, нікого не карати, а разом взяти на себе відповідальність за те, що відбувається. Замість обіцянок обговорити, що може зробити кожен, в кінці розмови передати відповідальність групі;
- друга розмова з жертвою приблизно через тиждень;
- наступні бесіди з кожним з членів групи, потім, можливо, повторні бесіди (індивідуальні або з групою).

Заключний етап – свято, можливо, навіть з врученням диплома – приблизно через 2 місяці.

Наступні дії – тримати руку на пульсі, тобто маєтсья на увазі: підтримувати контакт з жертвою і з її сім'єю, регулярно довідуватися про те, як розвивається ситуація у жертви булінга.

Планування кроків роботи за методикою передбачає, підготовку проекту роботи з одним з учнів. Перша розмова з жертвою [40]:

- інтерв'ю з жертвою (див. Додаток А);
- пояснити мету: дослідити, що сталося, хто в цьому брав участь, а також, хто може надати підтримку;
- серйозно поставитися до стану жертви, її страхів, постаратися знизити рівень страху і тривоги.

Підготовка та інформування: інформування інших вчителів, формування групи приблизно з 6 чоловік, в яку входять як булери, так і нейтральні учні – хлопчики і дівчатка, планування заходів.

Зустріч з групою помічників. Основне завдання – пояснити, в чому проблема, нікого не звинувачуючи, не дебатувати з приводу минулого, нікого не карати, а разом взяти на себе відповідальність за те, що відбувається. Поставити перед класом питання: «Що може зробити кожна людина з групи?» Ніяких обіцянок – тільки дії.

Провести повторну розмову приблизно через тиждень. На другому етапі розмови дізнатися, які відбулися зміни, і яке зараз самопочуття, ще раз перевірити, які можливості впливу на ситуацію є у жертви. Через тиждень проводяться індивідуальні бесіди з усіма членами групи, для того, щоб провести релаксацію. Якщо видно, що ніяких позитивних змін не відбулося, через тиждень – знову провести індивідуальні бесіди. На заключному етапі разом з групою подивитися, що сталося за останній тиждень та разом з групою відзначити успіхи.

Педагог обов'язково повинен поговорити з батьками учня, який зазнав булінгу. У розмові з батьками жертви важливо зрозуміти позицію батьків, увійти в довірчі відносини з батьками (отримати їх згоду на проведення методики) та розповісти про метод «Без звинувачень» і його можливості.

Методика «Без звинувачень» – це різновид медіації, з врегулюванням конфліктів і менеджменту ризикованих ситуацій. Основна робота педагога полягає в проведенні регулярних бесід з усіма учасниками ситуації. Головною

людиною у цій методиці є жертва. Поговорити з нею потрібно в першу чергу і робити це потрібно правильно. Якщо ви почали формувати групу підтримки, не отримавши згоди жертви, ви зробите велику помилку і своїми руками зведете нанівець всі подальші зусилля бо, почувши, що психолог щось обговорював про неї з булером, жертва просто вирішить, що ви теж на їхньому боці адже жертва весь час чекає каверзи.

Медіація – це процедура примирення конфлікуючих сторін шляхом їх вступу в добровільні переговори за участю третьої нейтральної сторони – медіатора (посередника) з метою досягнення взаєморозуміння і складання договору, який дозволить розв’язати конфліктну ситуацію. Іноді для повного вирішення конфліктів необхідна участь третьої сторони з метою пошуку рішення, яке задовольнить обидві сторони. Третя сторона (арбітри, посередники або медіатори, помічники) – індивід або група, зовнішня по відношенню до конфлікту, їх спеціально підбирають і запрошують для надання професійної допомоги в досягненні згоди і рішення конфлікту.

Медіація як факт вже багато століть існує в різних формах, і сьогодні в своєму сучасному вигляді користується популярністю і визнанням в розвинених країнах ось уже кілька десятиліть [47].

А.Я. Анцупов під психологічних посередництвом розуміє саме психологічну допомогу людям у конфліктних ситуаціях, яка спрямована на відновлення порушених відносин [3]. При цьому можуть бути виділені такі принципи психологічного посередництва [57]:

- компетентність (уміння досконально проаналізувати конфліктну ситуацію й володіння навичками посередницької діяльності);
- неупередженість (посередник повинен займати нейтральну позицію, не даючи нікому перевагу);
- авторитетність (можливості впливати на учасників конфлікту).

Медіатор є центральною фігурою процесу медіаторства. У ролі медіатора може виступати будь-яка особа (друзі, родичі, неформальні лідери, соціальні працівники, психологи, педагоги тощо).

Взагалі розрізняють три основні форми участі третьої сторони в урегулюванні й розв'язанні конфліктів [57]:

- суд (його відрізняє чітко розроблена, законодавчо закріплена процедура розгляду, у такому разі участь третьої сторони характеризується максимальним ступенем втручання в конфлікт);

- арбітраж (відсутність чітких норм, що регулюють процес обговорення проблеми та рішення приймає арбітр).

Типовий алгоритм моделі арбітражу:

- бесіда із одним з учасників конфлікту або за його зверненнями до керівника, або з ініціативи самого керівника, що вважає необхідним втрутитися в ситуацію;

- бесіда із іншими учасником конфлікту;

- аналіз ситуації керівником, спрямований на встановлення «істини» і вироблення власної пропозиції;

- зустріч з обома конфліктуючими сторонами, під час яких ситуація може обговорюватися додатково, і керівник або чинить на учасників конфлікту вплив з погляду своєї позиції, або просто повідомляє їм своє рішення, що може бути прийняте на користь однієї зі сторін. Тобто важливим елементом дії керівника щодо моделі арбітражу є його спрямованість на виявлення «істини», з'ясувати, хто правий, а хто ні, та прийняти власне рішення щодо даного конфлікту.

Медіаторство – це особлива форма участі третьої сторони в урегулюванні й розв'язанні конфлікту з метою примирення, в якому акцент робиться не стільки на улагоджуванні питань, скільки на процесі, за допомогою якого конфлікт припиняється [69].

Є. Іванова, О. Аллахвердова (консультанти центра вирішення конфліктів), досліджуючи процес медіації, визначають такі функції медіатора [69]:

- оцінювач конфліктів. У цій ролі медіатор повинен обдуманно й ретельно вивчити всі виміри суперечки з точки зору обох сторін, що сперечаються. Простіше кажучи, збір та аналіз інформації;

– активний слухач. Активне слухання містить у собі такі компоненти: забезпечення зворотного зв'язку, щоб упевнитися, що інша сторона почула й зрозуміла мовця; зворотній зв'язок може бути дзеркальним, щоб дати зрозуміти мовцеві, що його почули, аби впевнитися, що інша сторона теж почула сказане; зауважити, розкривати й дошукуватися до справжніх інтересів сторін; відокремлювати питання, які не пов'язані з інтересами сторін, від питань, пов'язаних з інтересами сторін;

– організатор процесу. У цій ролі медіатор має декілька функцій: встановлення основних правил, допомога сторонам у досягненні процедурних угод, підтримка коректних відносин між сторонами тощо;

– генератор альтернативних пропозицій. У цій ролі медіатор може допомогти опонентам знайти інші рішення;

– поширювач ресурсів. Медіатор надає учасникам конфлікту інформацію або допомагає їм розшукувати необхідну інформацію.

– помічник у виробленні сторонами остаточної домовленості.

Медіатор повинен упевнитися, що опоненти чітко зрозуміли усі умови угоди. Також обидві сторони повинні бути згодні з умовами договору і здатні виконати свою частину домовленості. Роль медіатора полягає не просто в тому, щоб допомогти сторонам домовитися, а й подбати про те, щоб їхні домовленості були місцними та надійними.

Як зазначають фахівці з конфліктології [60], процес медіації має низку стадій, на яких застосовують певні характерні техніки. На першій стадії відбувається формування структури й довіри, ця стадія закладає основу взаємин, якої будуть дотримуватися протягом усього процесу медіації. Медіатор дбає про те, щоб учасникам процесу було все зрозуміло. На першому кроці доцільно розташувати учасників так, щоб їм було комфортно, щоб вони зручно сиділи та добре чули й бачили один одного. Другий крок присвячений оголошенню медіатором ролей, які будуть виконуватися ним і учасниками процесу. На третьому етапі, медіатор повідомляє учасникам все, що він знає про конфліктну ситуацію. На четвертому кроці за сигналом медіатора

включаються сторони (учасники). Цей крок спрямований на виявлення прихованих образ. П'ятий крок – вивчення очікувань учасників. Шостий крок – обговорення й прийняття правил поведінки на сесії (контрольована поведінка).

Завдання медіатора на другій стадії – виявити проблеми, оскільки більшість конфліктів мають комплексний характер. Медіатор записує короткі тези, які були проговорені учасниками процесу.

На третій стадії, обговоривши проблеми, медіатор пропонує учасникам процесу висловитися з приводу шляхів вирішення конфлікту і фіксує висловлення. Наступний крок – аналіз пропозицій. На даній стадії медіатор виконує два важливих завдання: по-перше, правильно сформулювати пропозиції, які в них уже є, по-друге, стимулювати їх до пошуку нових пропозицій, які б змогли задовольнити їх краще, ніж попередні.

На четвертій стадії медіатор націлює їх на спільну роботу – ухвалення рішення.

На п'ятій стадії медіатором складається документ, в якому чітко викладені прийняті рішення, їхні поточні наміри й варіанти поведінки в майбутньому.

Отже, медіація – це процес урегулювання конфліктів між конфліктуючими сторонами за участю третьої нейтральної сторони.

В останній час медіацію почали активно впроваджувати в системі освіти. На території України почали розробляти шкільну службу порозуміння. Це команда старшокласників-посередників, які допомагають своїм одноліткам розв'язувати конфлікти мирним шляхом.

Взагалі шкільна медіація – це новий підхід до вирішення і запобігання спірних і конфліктних ситуацій на всіх рівнях системи освіти. Особливо важливою стає впровадження даної інновації при роботі з підлітками, оскільки саме в цей час у них відбувається перегляд цінностей, а разом з тим і пошук нових авторитетних фігур, нових кумирів, нових видів діяльності. Шкільна медіація дозволяє впритул займатися проблемами дитини, оскільки вона ставить в центр уваги саме потреби особистості [64].

На даний момент існує три організаційні моделі шкільної служби примирення. До них відносяться:

- профілактична модель;
- виховна (педагогічна) модель;
- сервісна модель.

В рамках першого, профілактичного підходу, служба примирення покликана декриміналізувати підліткову среду, сприяти усуненню причин протиправної поведінки школярів. Центр шкільної медіації, в цьому варіанті, працює в єдиній системі з радою профілактики, соціальним педагогом, психологом та іншими шкільними фахівцями, що займаються проблемами девіантної поведінки. Ефективність роботи служби оцінюється, в даному контексті, за показниками: кількість і складність проведених програм, зниження «рівня конфліктності» в школі.

В рамках виховного (педагогічного) підходу створення служби розглядається як прояв дитячої активності, спосіб самореалізації дітей в позитивному ключі. Організація програм примирення виступає в якості колективної соціально-значимої діяльності, яка формує «виховний колектив» дитячої служби. Саме він і вважається найбільшою цінністю. Цінується не стільки сам продукт, який виробляє служба (програми примирення), скільки поява в школі об'єднання, яке виховує у своїх членів високі моральні та ділові якості через залучення до волонтерства.

Таким чином, при описі профілактичного і педагогічного підходів ми побачили два варіанти організаційного оформлення служби: як структурний підрозділ соціально-педагогічного блоку шкільної адміністрації та в якості «виховного колективу».

Наступний підхід – сервісний, відрізняється від профілактичного і виховного тим, що він не спрямований на видозміну дитячої середовища. Він незорієнтований ні на завдання профілактики, ні на завдання виховання. Його завдання – задовольнити запит учнів у наданні відповідних послуг. В центрі уваги підходу – фігура клієнта, замовника, яким є конкретний учень або

дорослий.

Таким чином, шкільна служба примирення – це ще один шлях вирішення конфліктів в шкільній середовищі. Основоположними для служби є наступні моменти [63]:

- рішення про те, як буде виглядати «світ», приймають самі конфліктуючі сторони;
- відповідальність за запобігання і поведінку в конфліктній ситуації в майбутньому знову ж беруть на себе самі конфліктуючі сторони;
- учні вчаться самі і показують іншим, які стилі і способи поведінки в конфліктній ситуації допомагають спілкуватися краще, легше;
- шлях, завдяки якому педагоги та батьки освоюють способи і моделі конструктивної і взаємоприйнятної взаємодії, оскільки якщо розібратися, то мета і у тих, і у інших одна – щоб діти добре вчилися, з інтересом ставилися до школи і навчанні в цілому, раділи самі і радували своїх вчителів і батьків.

Важливим суб'єктом у протидії булінгу є класний керівник. Одним із завдань класного керівника є розвиток дружніх відносин між учнями під час навчально-виховного процесу. «Особливість позакласної роботи полягає в тому, що вона являє собою організацію педагогом різних видів діяльності у позанавчальний час, що забезпечують необхідні умови для соціалізації особистості дитини» [11].

Позакласна робота містить в собі великі можливості для розвитку міжособистісних відносин учнів. Це обумовлено переважанням емоційного аспекту над інформативним, спрямованістю до почуттів дитини, її переживань, що підсилює виховний ефект; відсутністю жорсткої регламентованості, характерною для уроку. Серед різноманіття форм позакласної роботи особлива роль належить рольовій грі. Специфіка рольової гри полягає в тому, що учні в процесі її здійснення вступають один з одним в рольові взаємини. Вони діють не так, як хотіли б, а відповідно до запропонованим ролю правилам [41]. У формуванні міжособистісних відносин учнів молодшого шкільного віку особливе значення мають гри, які організуються з учнями в позаурочний час з

метою освоєння норм і правил поведінки, формування певного ставлення до таких моральних цінностей, як дружба, доброзичливість, співпереживання, милосердя, товариство тощо. Тому використовуються в позакласній роботі гри можна назвати виховними іграми [47].

У проведенні рольової гри з метою розвитку міжособистісних відносин в позакласній роботі можна виділити кілька етапів [13]:

– Підготовчий. На цьому етапі виявляється актуальність і зацікавленість учасників гри, розробка та засвоєння її правил, виявлення особливостей учасників і якостей особистості, які потрібно коригувати, розподіл ролей і завдань. Для цього використовуються прості діагностичні методики, вікторини, аналізуються підсумки спостережень тощо.

– Процесуальний етап, що включає власне саму гру – виконання дій за змістом гри.

– Рефлексивний етап. Тут відбувається колективне обговорення проведеної гри, індивідуальний аналіз морального сенсу закінчилася ігрової діяльності.

– Постігрової етап: перенесення сенсу ігрової діяльності на повсякденну дійсність, самоспостереження, бесіди, вправи.

В останні роки у виховно-освітньому процесі все частіше використовуються рольові ігри, спрямовані на компенсацію або позбавлення від недоліків в спілкуванні. Ігрова терапія ефективна при вирішенні найрізноманітніших ситуацій, в тому числі таких, як подолання стресів, тривожності, конфліктності, сором'язливості тощо. Заняття ігровою терапією проводить психотерапевт, але методику і техніку її проведення може опанувати і педагог з тим, щоб в нескладних випадках відхилень учнів використовувати її окремі елементи.

В позакласній роботі з молодшими школярами можна використовувати рольові ігри, що допомагають вирішити проблемні ситуації, пов'язані з життям колективу. Учні даного віку починають цікавити взаємини між людьми, моральні проблеми. При проведенні позакласних заходів, пов'язаних з

моральним вихованням учнів, з вирішенням проблем, близьких учням, можна запропонувати їм розіграти деякі ситуації по темі проведеної бесіди, дискусії, заняття з моральності. Наприклад, проводячи бесіду «Чому виникають конфлікти у взаєминах між людьми», учням пропонується розіграти типові ситуації, пов'язані з конфліктом між дітьми.

Отже, психологічний вплив, заснований на активних методах групової роботи, дає змогу особистості свідомо переглянути власні сформовані погляди і вміння у сфері спілкування, відпрацювати форми взаємодії з іншими людьми, спробувати «безболісно» вирішити складні ситуації, виходити з конфліктів тощо. Саме ефективність проведення профілактичних заходів в позакласній роботі з учнями багато в чому залежить від педагога, його ініціативи, творчості. В ході роботи класного керівника можна провести цикл рольових ігор, спрямованих на розвиток міжособистісних відносин учнів. Дані ігри проводяться в системі позакласних занять, спрямованих на згуртування учнів в єдиний колектив, на розвиток між ними дружніх відносин. Кожне заняття крім рольової гри включає в себе бесіди, тренінги комунікативних навичок, розвиваючі вправи. Особливість даних занять, які включають в себе рольові ігри, полягає в тому, що вони проводяться не за партами, а в колі, таким чином, щоб діти могли бачити один одного, що створює обстановку більшої довіри, психологічного комфорту.

2.3. Порівняльна характеристика технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільних закладах в Україні та закордоном

Незважаючи на різке підвищення рівня обізнаності громадськості та боротьбу з булінгом, поширеність знущань досі залишається одним із найактуальніших проблемне тільки в Україні, а й закордоном.

Феномен цькування, знущання і залякування став безпосередньою темою наукових праць професора психології Д. Ольвеуса, який починаючи з 1970 р., веде в університеті Бергена (Норвегія) великий проект, який був першим

систематичним дослідженням насильства в навчальних закладах. У 1982 р. після того як на Півночі Норвегії три хлопчика в різних школах покінчили з життям через цькування, була розроблена перша версія програми Ольвеуса щодо запобігання булінгу – The Olweus Bullying Prevention Program (OBPP). Ця програма найбільш досліджена та найвідоміша сьогодні програма профілактики знущань [70].

Програма Ольвеуса з профілактики булінгу – це загальношкільна програма, яка запобігає або зменшує насильство в шкільних умовах. Ця програма зосереджена на довгострокових змінах, що створюють безпечний та позитивний клімат у школі. Вона розрахована на учнів початкових, середніх та молодших класів (учнів віком від п'яти до п'ятнадцяти років). Дослідження показали, що програма Ольвеуса також ефективна у вузах з певною адаптацією до програми. Основна задача – покращити стосунки з однолітками та зробити школи безпечнішими, позитивнішими місцями для учнів та навчання. Основні цілі програми включають:

- зменшення існуючих проблем знущань серед студентів;
- запобігання розвитку нових проблем знущань та досягнення кращих стосунків з однолітками в шкільній системі.

Ці цілі досягаються шляхом перебудови соціального середовища в школі. Програма профілактики булінга базується на чотирьох ключових принципах: дорослі в школі повинні: виявляти тепло та позитивний інтерес та бути залученими до життя учнів; встановити обмеження на неприйнятну поведінку; застосовувати каральні, нефізичні санкції щодо неприйнятної поведінки та правил; функціонувати як влада та позитивні моделі для наслідування [70].

Статистика показує, наскільки успішна реалізація програми запобігання булінгу може зменшити цькування в школі. Результати включають: 50% повідомлень про знущання та знущання над іншими; значне скорочення повідомлень учнів про загальну антисоціальну поведінку, наприклад, знущання в школі, вандалізм, насильство в школі, бійки, крадіжки та прогули; значне поліпшення соціального клімату в класі, відображення в повідомленнях учнів

про покращення порядку та дисципліни, більш позитивні соціальні відносини та більш позитивного ставлення до шкільної роботи та школи; більша підтримка учнів на якими знущаються, і більш сильні, ефективніші заходи для булерів.

Антибулінгові втручання проводяться на трьох рівнях [70]:

- індивідуальному;
- на рівні класу;
- рівні школи.

На рівні школи програма Ольвеус передбачає впровадження таких заходів: анкетування, обов'язкове проведення шкільних зборів на тему проблем жертв булінгу; краща супервізія дітей протягом перерв і обіду. Створення такої атмосфери довіри, коли діти можуть розповісти про «наболіле», а також наявність таких людей, з ким можна поговорити; обов'язкова наявність контактного номеру, на який можна анонімно або відкрито зателефонувати та розповісти про знуцання; зустрічі батьків і персоналу школи.

На рівні класу з профілактики булінгу виглядає так: обов'язкова розробка правил класу з протидії булінгу – правила придумують та обговорюють всі учні разом з вчителем; регулярні збори класу; організація рольових ігор, читання та обговорення літератури; застосування тренінгових занять; спільні активності учнів класу; проведення зустрічей класу у форматі «вчителі-батьки-діти».

Втручання на індивідуальному рівні будується за такими обов'язковими пунктами: серйозні розмови з кривдниками та жертвами; серйозні розмови з батьками учнів, які опинилися в ситуації булінгу; ідеї від батьків і вчителів щодо вирішення ситуації; допомога з боку «нейтральних» учнів; допомога та підтримка з боку батьків; дискусійні групи для батьків кривдників та жертв.

Програма «Ольвеус» реалізовується у понад десятках країн світу, а також у тисячах шкіл США.

Якщо говорити саме про досвід Америки, то можна сказати, що, зіткнувшись з гнітючою картиною не тільки відкритою цькування однокласників, а й нападів зі зброєю і вбивств в навчальних закладах,

американські законодавці пішли шляхом видання в окремих штатах спеціальних законів про боротьбу з булінгом в школі. В результаті на сьогоднішній день всі 50 американських штатів мають відповідні акти.

Щоб допомогти дітям, їхнім батькам і вчителям, в США запустили платформу stopbullying.gov. На сайті розглядаються такі види булінгу:

- за релігійною ознакою;
- за расовою ознакою;
- булінг дітей з обмеженими можливостями;
- кібербулінг;
- булінг підлітків нетрадиційної орієнтації.

Крім того, на сайті описано, як зрозуміти, що дитина піддається цькуванню, хто в цьому винен і що з цим робити. В особливо серйозних ситуаціях автори рекомендують звертатися в поліцію [1]. У разі схильності дитини до суїциду необхідно зателефонувати в «гарячу лінію» кризового центру. Тобто, це інформаційний сайт в якому зазначені дії, щоб запобігти нещасним випадкам, які трапляються в американських школах.

Link crew (Команда зв'язків) система, що існує в північно американській педагогіці (США і Канаді) і придумана Джоном Дьюї, видатним педагогом і філософом.

Створюється «команда зв'язків» з найбільш позитивних, усміхнених, активних з лідерськими рисами учнів школи. Їх відбирають і спеціально готують (для цього їм доводиться на тиждень раніше повернутися з літніх канікул, але ніхто не скаржиться, бо це велика честь, потрапити в команду, зазвичай конкурс бажаючих – п'ять чоловік на місце) [17]. Їх готують стати «шефами» учнів з класів молодшого віку. Особлива увага тим, хто переходить на нову освітню ступінь (1 клас, 5 клас та 9 клас). І всім новеньким. Наприклад, одинадцятикласниця курирує п'ятьох дев'ятикласників. А десятикласник доглядає за трьома новенькими з восьмого класу. Семикласники шефтують над п'ятикласниками. На кожного шефа по 3-5 чоловік підшефних. Основна їх задача в тому, щоб хоча б раз на день на перерві підійти до кожного,

привітатися, усміхнутися, запитати: «Як справи?», «Все в порядку?», «Є проблеми?», і дати зрозуміти, що готовий допомогти йому у вирішенні цих проблем. Старшокласники краще адаптовані до школи і, звичайно, зможуть допомогти майже у всіх проблемах. І про цькування вони дізнаються першими. У школах, де є шефство, зтяжний цькувань практично не буває.

Курірує «команду зв'язків» шкільний психолог. Або просто найпривабливіший педагог в школі. Одну годину на тиждень всі члени команди проводять за заняттями, теми яких: «Як правильно слухати, коли мало часу?», «Як познайомити дітей?», «Як допомогти вирішити конфлікти?», «Що робити, якщо зіткнувся з цькуванням?» тощо.

У США і Канаді участь в команді розглядається як повноцінний шкільний предмет, за який учні, що потрапили в Команду, отримують оцінку.

Досвід Великобританії. У Великобританії до останнього часу щодо шкільного булінгу використовувалися лише профілактичні програми, зокрема програма Д. Тейтум схожа з розробками Д. Ольвеуса. Ця програма включає три стадії: роботу з кризою, втручання і профілактику. Уже на першій стадії школа виробляє чіткі санкції відносно агресорів, аж до виключення зі школи [38]. В деяких початкових школах організуються так звані шкільні суди, де комісія, що складається з виборних представників школярів і вчителів, розглядає скарги нацькування і визначає міру покарання. На стадії втручання використовується «шефство», коли учневі допомагає більш дорослий школяр, що живе поблизу від нього, і вони ходять разом в школу і зі школи, що допомагає уникнути ситуацій цькування по дорозі в школу і додому. Стадія профілактики має на увазі проведення спеціальних уроків, або курсів-модулів, що навчають адекватній поведінці в ситуації цькування і конфлікту [38].

В 2016 р в Великобританії був виданий перший Закон про боротьбу з булінгом в школах (Addressing Bullying in Schools Act (Northern Ireland)), дія якого, правда, поширюється тільки на Північну Ірландію. Згідно ст. 1 Закону булінг включає (але не обмежується) «повторне використання будь-якого усного, письмового або електронного повідомлення; будь-яка інша дія або

будь-яка їх комбінація учнем або групою учнів проти іншого учня або групи учнів з наміром заподіяти фізичний або емоційний шкоду цьому учневі або групі учнів». Як видно з дефініції, Закон не містить положення про кібербулінгу в якості окремої норми, обмежуючись згадкою лише електронних повідомлень. Що стосується Англії та Уельсу, то Департамент освіти, усвідомлюючи високу небезпеку цього явища, випустив в 2017 р. спеціальні Рекомендації щодо запобігання та усунення булінгу, що орієнтують керівництво і співробітників навчальних закладів щодо використання вже наявного законодавства в сфері освіти, кримінального права. Згідно з даними Рекомендаціями в кожному навчальному закладі повинні бути вжиті заходи для запобігання всіх форм цькування. Закон про освіту та інспекціях 2006 році (Education and Inspections Act) передбачає, що школи повинні вживати заходів для заохочення хорошої поведінки і запобігання всіх форм булінгу серед учнів. Ці заходи повинні бути частиною політики поведінки в школі і відомі всім учням, персоналу шкіл та батькам.

Яскравий приклад протидії кібербулінгу включає Закон про освіту 1996 р. (Education Act – діє з доповненнями 2011 року), який передбачає обшук учнів і вилучення заборонених предметів, в тому числі електронних пристроїв (наприклад, мобільного телефону). Якщо співробітник школи офіційно вилучив телефон, він має право вивчити дані або файли, які зберігаються в ньому і видалити їх, якщо для цього є підстави. Ці правила застосовуються до всіх шкіл, і згода батьків не потрібна [23].

Якщо говорити про досвід Республіки Казахстан то там застосовуються інші методи боротьби з булінгом. Оскільки немає спеціальних законодавчих норм про боротьбу з насильством в школі, випадки цькування розглядає Рада батьків – обирається орган, до складу якого входять поважні батьки (не більше чотирьох чоловік). Рада батьків розглядає випадки булінгу за заявою вчителя або учня-жертви і забезпечує доведення до стадії виконання санкцій щодо буллера. Як правило, перший же прецедент зупиняє цькування в школі. До таких питань залучають і керівників місцевого самоврядування [1].

Звертає на себе увагу казахстанський пілотний проект з профілактики насильства в школах, в якому брали участь державні школи та інтернати Східно-Казахстанської області. За результатами проведеного дослідження в Казахстані впроваджена Модельна програма «Профілактика та реагування на насильство в освітніх установах», яка включає навчання учнів третіх-сьомих класів позитивним типом поведінки, розпізнаванню шкільного насильства, своєчасному припиненню конфліктних ситуацій, шанобливому ставленню до однолітків. Програма націлена на підвищення обізнаності про насильство в школі; збільшення підтримки і участі персоналу школи, учнів та їх батьків у створенні шкільного середовища без насильства; збільшення виявлення і повідомлень про випадки насильства в школі; поліпшення заходів реагування на шкільне насильство, службовців для зниження випадків насильства, що ведуть до створення шкільного середовища без насильства. З цією метою в діяльність кожної школи пропонується впровадити 16 ключових компонентів, спрямованих на створення команди шкільної безпеки; системи виявлення, реагування, попередження насильства в школах; вироблення поняття «насильство в школі»; створення триступеневої системи втручання (первинного, цільового, інтенсивного). Очевидно, що при формуванні програми враховувався досвід боротьби з булінгом, апробований на світовому рівні, в першу чергу програм втручання Д. Ольвеуса.

Досвід Чехії. В Чехії існує кілька інструментів з профілактики булінгу в шкільних закладах, а саме:

- інститут шкільних психологів;
- анонімні скриньки;
- повідом про булінг через смартфон

Один із перших інструментів у протидії булінгу в шкільних закладах – інститут шкільних психологів. В школах існує декілька способів протидії булінгу й один із них – це класні уроки, під час яких вчителі спілкуються із шклярами про те, як минув їх тиждень, яка атмосфера в класі, що їх турбує. Це робиться для того, щоб діти могли не приховувати проблеми, з якими вони

стикаються в стінах школи, щоб вони вчилися обговорювати неприємні речі, аби вони могли говорити про це спокійно та порядно, без агресії [22]. Також в різних школах з 5-го класу є урок, який називається «Я та Ми». Основна мета – зміцнювати стосунки між однолітками, аби вони могли обговорювати та конструктивно критикувати один одного, нікого не ображаючи. Коли учень переходить на другий шкільний рівень (у чеській шкільній системі їх два: 1-6 класи – перший, і 6-9 – другий) тут заведена коротка подорож для адаптації, тобто всі учні разом виїжджають на 3 дні за місто, де проводять час без навчання у неформальній обстановці. Метою таких поїздок є згуртування колективу, націлене на вирішення будь-яких проблем у взаємовідносинах одне з одним [22].

Наступний метод, який використовується у чеській школі – це анонімні скриньки. Ці скриньки знаходяться у школах, куди можна кинути лист, де вказано ім'я кривдника.

Штрафи, як це задекларовано в Україні, в Чехії поки що запроваджувати не збираються. Однак усі превентивні заходи щодо запобігання булінгу регламентуються законом: «Кожна школа в Чехії, згідно з законом, має обов'язок складати та опрацьовувати превентивні програми, в які мали би входити всі типи ризикової поведінки, з якими школа може стикнутися, яким чином школа може їм запобігти і яким чином вирішити цю проблему, якщо вона настане» [34].

В Чехії кілька років працює додаток до смартфона Face Up, де можна анонімно повідомити про факт насильства. Якщо учні або їх батьки хочуть поскаржитись на жорстоке ставлення, вони заходять на сторінку в мережі, заповнюють інформацію про школу та клас, де це відбувалося. Потім вказують дані школяра (жертви булінга). Після того, як повідомлення про булінг відправлене через додаток чи сайт, воно потрапляє до шкіл, які добровільно зголосилися зареєструватися у проекті. Принцип роботи мобільного додатку схожий, однак дитина потрібну школу обирає одразу під час реєстрації. Інформацію, яку надсилає школяр у додатках є цілком анонімною. Засновником

данної програми, вважають 19-річного Яна Сламу, основний мотив для створення цього дадатку була історія його однокласника, який став жертвою булінгу. Згодом він разом із іншими однокласниками вже у середній школі вирішили створити проект, який отримав назву «Не ігноруй» (додаток Face Up – частина проекту). Міністерство освіти Чехії підтримали проект.

За 2 роки існування ресурсу було зафіксовано 4,5 тисячі звернень про цькування. Ще однією особливістю даного проекту є саме привернення уваги до жертви. Цей проект став популярним не тільки в Чехії, а й зокрема, Словаччині, Польщі, Сінгапурі, Південній Африці, Індії, США, Бразилії, Колумбії та Швейцарії. Освітянські міністерства цих країн вже ведуть переговори із розробниками, аби втілити подібну систему.

Однак, незважаючи на державні і приватні методи превентивної боротьби із булінгом у школах, відповідно до офіційної статистики чеського Міністерства освіти, 40% дітей стикались із булінгом.

Отже, якщо порівнювати систему заходів профілактики булінгу в навчальних закладах в Україні і закордоном, то можна дійти висновку, що українська система почала активізуватися та впроваджувати заходи, які спрямовані саме на профілактику булінгу в шкільних закладах. Так, Інститут миру і порозуміння почав впроваджувати проект «Мирна школа» – проект, метою якого є формування системи безпечного, мирного освітнього середовища в школі, що засновується на співпраці та партнерстві у взаємодії та комунікації. Модель «Мирна школа» має статус освітнього експерименту всеукраїнського рівня, що наданий Міністерством освіти і науки відповідно до його наказу від 01.11.2019. Навчання пройшли 10 команд шкільних лідерів, викладачів та представників адміністрації, а також 10 команд медіаторів Шкільної служби порозуміння старшокласників, навчених навичкам посередництва в конфліктах. Тепер освітні заклади, що беруть участь в проекті, самостійно впроваджують модель «Мирна школа» за підтримки Інституту миру і порозуміння та супервізією експертів з медіації та мирних практик. Проект «Мирна школа» підтримується урядом Німеччини, через спільний внесок

Програмного офісу forum ZFD в Україні та Громадянської служби миру та реалізується спільно з Інститутом миру і порозуміння, Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи та Інститутом модернізації змісту освіти.

Отже, як ми бачимо, що медіацію як інструмент у протидії булінгу часто використовують в школах. Цим займаються не тільки досвідчені медіатори, а й психологи, викладачі вищих навчальних закладів тощо.

Що стосується закордонних соціальних технологій з профілактики булінгу, то можна дійти висновків, що закордона система на крок попереду. Різноманітні методи та форми, які використовують в зарубіжних школах є дійсно ефективними, бо саме там звертають увагу на таке негативне явище як булінг, намагаючись викоринити негативні наслідки цього феномена. Закордона система направлена саме на захист прав дітей, їх психологічного здоров'я. В європейських школах акцентують увагу саме на діяльності шкільних психологів, педагогів та соціальних робітників. Приділяється час для впровадження методик, тренінгів, рольових ігор, які направлені саме на виявлення та профілактику булінгу, також існує телефона мережа, сайти підтримки для дітей, які стали жертвами булінгу. Все це робиться для того, щоб підтримати дитину, навчити її не замовчувати про свою проблему, навчити дитину говорити про «наболіле».

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ КОЛЕКТИВІ

3.1. Діагностика ефективності технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі

Було проведено емпіричне опитування для того, щоб оцінити стан психологічного клімату в класі, використавши методику Л.Г. Федоренко. Опитування було проведено анонімно, що дозволило скоротити число соціально схвалюваних відповідей. В опитуванні брали участь учні 8-го класу. Кількість учнів – 22, з яких 12 – дівчатка, та 10 – хлопчики. Дана анкета складається з 6 питань, до яких пропонується від одного до п'яти варіантів. Частина відповідей на запропоновані питання характеризує відносини учнів в цілому до школи, викладачів та однокласників (див. табл. 3.1 – 3.6).

Таблиця 3.1

З яким настроєм ви зазвичай йдете до школи?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Завжди з хорошим настроєм	10
2	З хорошим частіше, ніж з поганим	85
3	З байдужістю	4
4	З поганим частіше, ніж з хорошим	0
5	Завжди з поганим настроєм	1
	Всього	100

В даній таблиці, ми бачимо, що 4 учні (три з яких – дівчатка, й один – хлопчик), відповіли на питання позитивно, тобто вони зазвичай йдуть до школи «завжди з хорошим настроєм»; 14 учнів (сім з яких – дівчатка, та сім – хлопчиків), відповіли «з хорошим частіше, ніж з поганим»; 3 учні (два з яких – хлопчики, та одна дівчина), відповіли «з байдужістю»; та одна дівчина відповіла «завжди з поганим настроєм».

Отже, 95% учнів йдуть до школи з хорошим настроєм, меншість з байдужістю, та 1% – завжди з поганим настроєм.

Таблиця 3.2

Чи подобаються вам люди, які навчаються разом з вами?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, подобаються	49
2	Більшість подобаються, деякі – ні	48
3	Байдужі	2
4	Деякі подобаються, але більшість – ні	1
5	Ніхто не подобається	0
	Всього	100

На питання «Чи подобаються вам люди, які навчаються з вами?», десятеро учнів (п'ять з яких – дівчатка, та п'ятеро – хлопчиків), відповіли – «так, подобаються»; дев'ятеро учнів (шість з яких – дівчатка, та три – хлопчика), відповіли – «більшість подобаються, а деякі – ні»; двоє (дівчина та хлопчик), відповіли, що їм байдужі, ті, хто з ними навчаються, та один хлопчик відповів, що деякі подобаються, але більшість – ні.

Таблиця 3.3

Чи буває у вас бажання перейти в інший клас?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Ніколи не буває	50
2	Рідко буває	45
3	Мені байдуже, де навчатися	0
4	Часто буває	3
5	Думає про це постійно	2
	Всього	100

На питання «Чи буває у вас бажання перейти в інший клас», одинадцять учнів (чотири дівчатка та семеро хлопчиків), відповіли, що ніколи не буває такого бажання; шестеро (п'ять дівчат, один хлопчик), відповіли – «рідко буває»; троє (дві дівчини, один хлопчик), відповіли, що часто про це думають, та двоє (дівчина та хлопчик) відповіли, що думають про це постійно.

Таблиця 3.4

Чи влаштовує вас навчання в школі?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Навчанням цілком задоволений	45
2	Скоріше задоволений, ніж незадоволений	51
3	Навчання для мене байдуже	1
4	Скоріше незадоволений, ніж задоволений	3
5	Абсолютно не задоволений навчанням	0
	Всього	100

На питання «Чи влаштовує вас навчання?», шестеро (одна дівчина, п'ять хлопчиків), відповіли, що цілком задоволені навчанням; дванадцятьоро (вісім – дівчата, чотири – хлопчиків), відповіли, що скоріше задоволені, ніж незадоволені; одна дівчина, відповіла, що їй байдуже навчання та три (дві дівчини, один хлопчик), відповіли, що незадоволені навчанням.

Таблиця 3.5

Як, на вашу думку, відноситься до вас класний керівник?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Дуже добре	47
2	Добре	53
3	Байдуже	0
4	Скоріше незадоволений	0
5	Дуже погано	0
	Всього	100

На питання «Як, на вашу думку, відноситься до вас класний керівник?», дев'ятеро (шестеро дівчат, три хлопчика), відповіли, що їхній класний керівник відноситься до них дуже добре; тринадцять (шість дівчаток, семеро хлопчиків), відповіли – «Добре».

Таблиця 3.6

У якій формі звертаються до вас найчастіше викладачі?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Чемно просять	53
2	Частіше у ввічливій формі, іноді грубо	45
3	Мені байдуже це	1
4	Частіше в грубій формі, іноді ввічливо	0
5	У грубій формі, що принижує гідність	1
	Всього	100

На питання «У якій формі звертаються до вас викладачі?», чотирнадцять (сім дівчаток, сім хлопчиків), відповіли, що «чемно просять»; шестеро (три дівчини, три хлопчика), відповіли, що «частіше у ввічливій формі, а іноді в грубій»; одна дічина відповіла, що їй байдуже та ще одна дівчина відповіла, що викладачі звертаються до учнів у грубій формі, що принижує гідність.

Отже, в даному дослідженні, ми отримали такі дані: 90% школярів оцінюють психологічний клімат в класі як сприятливий. Їх задовольняє школа, клас, викладачі та однокласники. 10% школярів швидше байдужим психологічний клімат класу, ймовірно, є інша група, де спілкування для них є значимим.

Як зазначає О.Л. Глазман, для того, щоб краще зрозуміти індивідуально-психологічні особливості учасників булінгу, необхідно зрозуміти, які позиції вони займають і які ролі грають, тобто визначити булінг-структуру.

Булінг-структуру як соціальну систему, запропоновану Е. Роландом, описує Д. Лейн, що включає кривдників (агресорів), їх жертв і свідків. Ще одну класифікацію булінг-структури описує Л.О. Глазман. Вона складається з:

- ініціаторів, яких характеризують як індивідів, які мають високий потенціал загальної агресивності. Вони нападають не тільки на своїх жертв, але і на педагогів і рідних;

- помічників ініціатора, які характеризуються прагненням допомагати і наслідувати булеру. Вони застосовують прямий булінг, саме вони обзивають та нападають;

- захисників жертви, які, як правило, мають найбільший авторитет серед однокласників. Вони рідше всіх проявляють булінг по відношенню до однолітків і рідше піддаються булінгу;

- жертв – такі діти відчувають пригнічення, ізолюваність і самотність, відчуття небезпеки і тривоги. Жертвам булінга властиві прояви симптомів депресії, високий рівень тривожності;

- спостерігачів. Взагалі в ролі свідків знаходяться більшість дітей.

Отже, в дослідницькій роботі я використала дану методiku по виявлення

«булінг-структури». Основною метою було виявити ролі та позиції учнів в процесі булінгу. Дана анкета складається з 25 питань, до яких пропонується чотири варіанта відповідей, три з яких дозволяють дізнатися про наявність насильства в класі, як з боку учнів, так і педагогів (див. табл. 3.7 – 3.29).

Таблиця 3.7

Чи є у вас серед однокласників багато друзів?

№	Варіант відповідей	Відсотки
1	Так, я дружу з усіма	48
2	У мене є пару друзів	52
3	Немає, я ні з ким не дружу	0
4	Мені б хотілося дружити з усіма	0
	Всього	100

На питання «Чи є у вас серед однокласників багато друзів?», дванадцять (сім – дівчаток, п'ять – хлопчиків), відповіли, що дружать з усіма; та десять (п'ять – дівчаток, п'ять – хлопчиків), відповіли, що в них є декілька друзів серед однокласників.

Таблиця 3.8

Чи важлива для вас зовнішність оточуючих?

№	Варіант відповідей	Відсотки
1	Так, якщо людина мені не симпатична, я не буду з нею спілкуватися;	2
2	Ні, головне, щоб людина була цікава;	96
3	Я сам страждаю через свою зовнішність;	2
4	Звичайно, якщо людина не має гарну зовнішність, вона не заслуговує нічого хорошого.	0
	Всього	100

На питання «Чи важлива для вас зовнішність оточуючих?», 18 (вісім – дівчаток, дев'ять – хлопчиків), відповіли, що зовнішність не має значення головне, щоб людина була цікавою; дві дівчини відповіли, що якщо людина не симпатична, то вони не будуть з нею спілкуватися та ще дві дівчини відповіли, що самі страждають через свою зовнішність.

Таблиця 3.9

У вашому класі є діти, які вам не приємні?

№	Варіант відповідей	Відсотки
1	Так, один або два	53
2	Ні, мені приємні всі	47
3	Мені всі неприємні	0
4	Так, але вони не приємні всім у класі	0
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: дванадцять (дев'ять – дівчат, три – хлопчики), відповіли, що у їхньому класі є один або два учнів, які не приємні їм та десять (три дівчини, сім хлопчиків) відповіли, що всі учні в класі приємні.

Таблиця 3.10

Чи не здається вам, що ваші однокласники кращі за вас?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, у всьому	0
2	Іноді	51
3	Ні, на мене всі рівняються	2
4	Ні, я не відчуваю себе гіршим за інших	47
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: тринадцять (вісім – дівчаток, п'ятеро – хлопчиків) відповіли, що іноді їм здається, що їхні однокласники кращі за них; двоє хлопчиків відповіли, що всі на них рівняються та семеро (чотири – дівчини, три – хлопчики) відповіли, що не відчувають себе гіршими за інших.

Таблиця 3.11

Якщо ваш однокласник прийшов в окулярах, то ви

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Буду спілкуватися з ним так само, як завжди	100
2	Буду сміятися над ним	0
3	Перестану з ним спілкуватися	0
4	Буду спілкуватися тільки тоді, коли не бачать інші діти.	0
	Всього	100

На це питання всі учні відповіли, що будуть спілкуватися з ним так само, як завжди.

Таблиця 3.12

У вас дружний клас?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, ми дуже дружні	52
2	Ні, ми майже не спілкуємося;	3
3	В основному так, якщо не брати до уваги деяких;	43
4	У нас є діти, які всіх «задирають»	2
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: тринадцять (шість – дівчат, сім – хлопчиків) відповіли, що їхній клас дружній; троє (дві – дівчини, один – хлопчик) відповіли, що вони майже не спілкуються; чотири(дві – дівчини, два – хлопчика) відповіли, що в основному вони дружні, якщо не брати до уваги деяких учнів та дві дівчини відповіли, що в їхньому класі є діти, які задирають всіх.

Таблиця 3.13

Чи ви відчуваєте почуття самотності і тривоги?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так	0
2	Ні	47
3	Іноді	52
4	Постійно	1
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: дев'ятеро (три – дівчинки, шість – хлопчиків) відповіли, що не відчувають почуття самотності і тривоги; дванадцять (вісім – дівчин, чотири – хлопчиків) відповіли, що іноді відчувають самотність та тривогу й одна дівчина відповіла, що постійно відчуває тривогу та самотність.

Таблиця 3.14

Якщо при вас ображають однокласника, що ви відчуєте?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Полегшення, добре, що мене це не стосується	1
2	Не справедливність і заступаюся за однокласника	96
3	Нічого не відчуваю, напевно він це заслужив;	1
4	Мені немає до цього ніякого діла.	2
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: вісімнадцять (дев'ять дівчаток, дев'ять хлопчиків) відповіли, що в таких випадках відчувають не справедливність та заступитися за однокласника; двоє дівчаток відповіли, що їм не буде ніякого діла; один хлопець відповів, що він нічого не відчуває в таких випадках; та одна дівчина відповіла, що відчуває полегшення, що це її не стосується.

Таблиця 3.15

Чи хотіли б ви проводити більше часу з однокласниками?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, але це буває рідко	50
2	Ми і так постійно проводимо вільний час разом	46
3	Ні, мені з ними не цікаво;	2
4	Ні, тому що деякі однокласники все псують.	2
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: одинадцять (вісім дівчаток, три хлопчики) відповіли, що хотіли б більше часу проводити разом; сім (дві дівчини, п'ять хлопчиків) відповіли, що вони і так проводять вільний час разом; двоє (хлопчик і дівчина) відповіли, що не хотіли б проводити разом час бо деякі однокласники все псують; та ще двоє (хлопчик та дівчина) відповіли, що їх це не цікавить.

Таблиця 3.16

Вам здається, що ваші однокласники не хочуть з вами спілкуватися?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, це мені неприємно	42
2	Ні, зі мною всі спілкуються	54
3	Так, але мене це влаштовує	2
4	Це я не хочу з ними спілкуватися.	2
	Всього	100

Чотири учні (дівчини) відповіли, що їм здається, що з ними не хочуть спілкуватися і це їм не приємно; сім дівчаток, сім хлопчиків відповіли, що з ними всі спілкуються; двоє хлопчиків відповіли, що їх все влаштовує; двоє (хлопчик та дівчина) відповіли, що це вони не хочуть з ними спілкуватися.

Таблиця 3.17

У вас в класі є пару однолітків, на яких всі рівняються?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, я думаю, що я один з них	3
2	Так, але вони цього не заслуговують	2
3	Ні, у нас таких немає	49
4	Так, я теж на них рівняюся	46
	Всього	100

На це питання дві дівчини та один хлопець відповіли, що весь клас рівняється на них; двоє дівчаток вважають, що вони цього не варті; чотири дівчини, шість хлопчиків вважають, що у них в класі немає на кого рівнятися; чотири дівчини, три хлопчика вважають, що вони рівняються на однокласників.

Таблиця 3.18.

Коли вам роблять зауваження, ви відчуваєте почуття гніву?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так	3
2	Ні	44
3	Іноді	53
4	Постійно	0
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: троє (дві дівчинки, один хлопець) відповіли, що відчувають гнів, коли їм роблять зауваження; п'ятеро (одна – дівчина, чотири – хлопчики) відповіли, що не відчувають гніву; та чотирнадцять (дев'ять – дівчаток, п'ятеро – хлопчиків) відповіли, що іноді відчувають гнів.

Таблиця 3.19

У вашому класі є кілька людей, яких всі бояться?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, вони всіх принижують, а іноді і б'ють	1
2	Ні, у нас таких немає	98
3	Я і сам з їх числа – мене всі бояться	0
4	Звичайно, так і повинно бути, це нормально	1
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: двадцять (одинадцять – дівчаток, дев'ять – хлопчиків) відповіли, що у них в класі немає таких; одна дівчина відповіла, що у них в класі є такі, що принижують, а іноді і б'ють; та ще один хлопець відповів, що це нормально, що воно таки є.

Таблиця 3.19.

Вам хотілося б вчитися в іншому класі або школі?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, мені не подобається наш колектив	3
2	Ні, мене все влаштовує	51
3	Іноді, після сварки з однокласниками	2
4	Ні, а раптом там буде гірше	44
	Всього	100

На питання «Вам хотілося б вчитися в іншому класі або школі?» три дівчини відповіли, що хотіли б вчитися в іншому класі, бо їм не подобається їхній колектив; дванадцять (п'ять – дівчаток, сім – хлопчиків) відповіли, що їх все влаштовує; двоє хлопчиків відповіли, що іноді, після сварки вони б хотіли б вчитися в іншому класі; та п'ятеро (чотири – дівчини, один – хлопчик) відповіли, що не хочуть бо побоюються, що раптом там буде гірше.

Таблиця 3.20

Чи ви вважаєте, що за допомогою сили можна вирішити будь-яку проблему

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так це найдієвіший спосіб;	1
2	Ні, краще вирішувати «мирним» шляхом;	49
3	Іноді без цього не обійтись;	46
4	Все залежить від обставин і від людей.	4
	Всього	100

На це питання учні відповіли, одна дівчина відповіла, що за допомогою сили можна вирішити будь-яку проблему, бо це найдієвіший спосіб;десятеро (чотири – дівчини, шість – хлопчиків) відповіли, що конфлікти краще вирішувати мирним шляхом; семеро (п'ять – дівчаток, двоє – хлопчиків) відповіли, що іноді без цього не обійтись; та чотири (дві – дівчинки, два – хлопчика) відповіли, що все залежить від обставин і від людей.

Таблиця 3.20

У вашому класі є один (кілька) людей, з якими ніхто не дружить?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, і мені їх шкода	45
2	Ні, ми всі дружні	53
3	Так, але вони цього заслуговують	1
4	Я сам з їх числа	1
	Всього	100

На це питання учні відповіли: шестеро (чотири – дівчини, два – хлопчика) відповіли, що у їхньому класі є кілька людей, з якими ніхто не дружить; чотирнадцять (сім – дівчаток, сім – хлопчиків) відповіли, що їхній клас дружний; один хлопчик відповів, що в їхньому класі є ті, з ким ніхто не дружить і йому їх шкода; та одна дівчина відповіла, що вона з неї ніхто не дружить.

Таблиця 3.21

Чи відбуваються у вашому класі акти насильства (обзивання, глузування, образливі жести або дії)?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, постійно сварки і бійки	3
2	Ні, у нас такого не буває	50
3	Майже немає, якщо не брати до уваги пару випадків	47
4	Звичайно, так і повинно бути	0
	Всього	100

На це питання учні відповіли: дванадцятьоро (п'ять – дівчаток, сім – хлопчиків) відповіли, що в класі відсутнє насильство; шестеро (п'ять – дівчаток, два – хлопчика) відповіли, що майже відсутнє насильство, якщо не брати до уваги пару випадків; та троє (дві – дівчини, один – хлопець) відповіли, що в їхньому класі постійно сварки та бійки.

Таблиця 3.22

Якщо ви побачете бійку між однокласниками, то ви?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Пройду повз це мене не стосується	44
2	Обов'язково зупинюся і подивлюся	1
3	Зніму це все на телефон, і після розміщу в інтернеті, хай всі побачать;	0
4	Спробую зупинити бійку і з'ясувати в чому справа.	55
	Всього	100

На це питання учні відповіли: п'ятеро (дві – дівчини, три – хлопчика) відповіли, що пройдуть повз, бо це їх не стосується; шістнадцятьоро (дев'ять – дівчаток, сім – хлопчиків) відповіли, що спробують зупинити бійку і з'ясувати в чому справа; та одна дівчина відповіла, що обов'язково зупиниться та подивиться.

Таблиця 3.23

Чи вам не здається, що в колективі вас недооцінюють?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так	3
2	Ні	52
3	Іноді	44
4	Постійно	1
	Всього	100

На питання «Чи вам не здається, що в колективі вас недооцінюють?», троє (дві – дівчини, один – хлопчик) відповіли, що їм здається, що їх недооцінюють; тринадцятеро (вісім – дівчаток, п'ять – хлопчиків) відповіли, що так не вважають; п'ятеро (дві – дівчини, три – хлопчика) відповіли, що іноді про це думають; та ще один хлопець відповів, що постійно про це думає.

Таблиця 3.24

Чи вчителі принижують і ображають учнів?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так	3
2	Ні	52
3	Іноді	45
4	Постійно	0
	Всього	100

На це питання учні відповіли: троє (дві – дівчини, один – хлопець) відповіли, що вчителі їх принижують і ображають; чотирнадцять (сім – дівчаток, сім – хлопчиків) відповіли, що не вважають, що вчителі їх принижують; та п'ятеро (три – дівчини, два – хлопчика) відповіли, що іноді вчителі принижують і ображають учнів.

Таблиця 3.25

Якби ваш клас був на кораблі, ви б стали

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Капітаном	6
2	Помічником капітана	46
3	Звичайним матросом	46
4	Юнгою	2
	Всього	100

На це питання учні відповіли: шестеро (одна – дівчина, п'ять – хлопчиків) відповіли, що бачуть себе капітаном; семеро (п'ять – дівчаток, два – хлопчика) відповіли, що вважають себе помічником капітана; семеро (чотири – дівчатка, три – хлопчика) відповіли, що бачуть себе звичайним матросом; та дві дівчини бачуть себе юнгою.

Таблиця 3.26

Якщо у людини вади в зовнішності (бородавки, косоокість, ожиріння)

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Це привід для глузувань	1
2	Я з таким не буду спілкуватися	1
3	Мене це не турбує, я буду спілкуватися	98
4	Не буду спілкуватися, щоб не заплямувати свою репутацію	0
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: більшість (десять – дівчаток, десять – хлопчиків) відповіли, що їх не турбує вади в зовнішності; одна дівчина відповіла, що це привід для глузувань; та ще одна дівчина відповіла, що не буде з такими спілкуватися.

Таблиця 3.27

Якщо при вас когось ображають, то ви

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Я буду поступати так само, як всі	2
2	Встану на його захист	50
3	Один з перших стану сміятися над ним	0
4	Нічого робити не буду, мене це не стосується	48
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: двоє (дівчина, хлопчик) відповіли, що будуть поступати так само, як всі; одинадцять (вісім – дівчаток, три – хлопчиків) відповіли, що встануть на захист жертви; дев'ятеро (три – дівчаток, шість – хлопчиків) відповіли, що нічого робити не будуть, це їх не стосується.

Таблиця 3.28

Ви засмучуетесь, коли не користуєтесь успіхом в класі?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так, для мене це дуже важливо	44
2	Ні, мені все одно	54
3	я завжди користуєтесь успіхом	1
4	ні, я ніколи не був успішним в класі	1
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: п'ятеро (три – дівчини, два – хлопчика) відповіли, що засмучуються, коли не користуються успіхом в класі; п'ятнадцять (дев'ять – дівчаток, шість – хлопчиків) відповіли, що їм байдуже; один хлопець відповів, що він завжди користується успіхом в класі; ще один хлопчик відповів, що його не засмучує те, що він не користується успіхом в класі, бо він ніколи не бував успішним.

Ви потребуєте підтримки однокласників?

№	Варіанти відповідей	Відсотки
1	Так	45
2	Ні	4
3	Іноді	50
4	Постійно	1
	Всього	100

На це питання учні відповіли так: шестеро дівчат відповіли, що потребують підтримки однокласників; чотири (три – дівчини, один – хлопчик) відповіли, що вони не потребують підтримки, бо їм це байдуже; одинадцяттеро (дві – дівчини, дев'ять – хлопчиків) відповіли, що іноді потребують підтримки з боку однокласників; та одна дівчина відповіла, що постійно потребує підтримки.

Таким чином, проаналізувавши відповіді, ми з'ясувалося, що в 8-класі учні приймають на себе роль: ініціатора – 2 людини, захисника – 15, жертви – 2 та спостерігача – 3 людини. Також, звернемо увагу на відповідь на таке твердження: «Мені здається, що вчителі принижують і ображають учнів», 13 осіб вважають, що шкільні працівники не принижують їх, 6 осіб вважають, що іноді бувають випадки та 3 особи вважають, що їх принижують. Тобто ми бачимо булінг не тільки з боку однокласників, а й з боку вчителів.

Дана методика дала змогу виявити булінг-структуру у класі для подальшої роботи з профілактики шкільного булінгу. Механізми для оптимізації технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі ми розглянемо в наступному підрозділі.

3.2. Механізми для оптимізації технологій соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі

Поширеність знущань досі залишається одним із найактуальніших питань серед школярів. Знущання можуть мати серйозні наслідки протягом шкільних років та у дорослому житті. Булінг може проявлятися індивідуально або в групі. Феномен булінгу присутній на всіх щаблях школи. У будь-якій школі і у будь-якого вчителя можуть виявитися факти цькування, фізичного або емоційного тиску. Світова спільнота вже давно визнала: діти, які стають об'єктами глузувань і знущань з боку інших учнів, є практично в кожному класі, незалежно від країни, рівня школи, чисельності колективу. Булінг – це елемент шкільного життя.

За статистикою на першому місці по частоті присутнє вербальне цькування – образи, злі жарти, словесні провокації, обзивання, непристойні жарти тощо. На другому місці – бойкот, на третьому – фізична розправа, на четвертому – поширення чуток і пліток, на п'ятому – злочинство [28].

Неповнолітні, з властивою цьому віку особливою чутливістю, виявляються найбільш незахищеними, уразливими і психологічно безпорадними в ситуації булінгу, тому що ще не володіють життєвими навичками, не вміють вибирати ефективні способи виходу з конфліктної ситуації, не володіють техніками зняття психоемоційного напруження. Все це може привести, як спостерігається останнім часом, до суїцидів, що є свого роду відповіддю на хронічне емоційне напруження, що виражається в депресивному стані, почутті втоми і спустошеності, нестачі енергії та ентузіазму, негативній установці щодо навчання і життя взагалі.

Ініціюється травля учнями, які використовують насильство і придушення інших учнів, для затвердження свого авторитету, отримання вигоди або як спосіб розважитися. Витівки булера (ініціаторів булінгу) відбуваються на очах у інших дітей, і це справляє негативний вплив, як на «глядачів», так і на атмосферу в школі в цілому. Найгірше в прояві булінгу – його вплив на тих дітей, які в ньому не беруть участі, тобто на свідків. Страждання жертв повторюються

знову і знову, і оточення помічає, що у булера поступово притупляються почуття жалю. Всі глядачі, очевидці булінгу, чи то учні, вчителі, або технічний персонал, навіть, якщо вони не втручаються і не реагують, відчувають великий психологічний тиск. Все це може поступово змінити шкільні відносини і норми поведінки, зробити глядачів цинічними і безжальними по відношенню до жертви булінгу. Булінг заразний, його можна порівняти з соціально-заразною хворобою. Жертвою булінгу може стати будь-який учень.

Отже, головна роль у профілактиці булінгу залежить саме від самої школи, від її структури, і тому доречно буде, по перше, оздоровити психологічний клімат в шкільному колективі, по друге, внести зміни саме до викладання, й по-третє, виділяти побільше позакласних годин.

Під оздоровленням психологічного клімату в шкільному колективі розуміється саме відносини, в яких перебувають «вчителі – учні», «вчитель – директор», «вчитель – вчитель». Ця ланка є однією із важливіших етапів у профілактиці булінга бо саме школа та персонал (вчителі) мають прямий вплив не тільки на розумову здатність дитини, а й на її соціально-психологічний стан. Саме школа формує в дитині основні та необхідні якості та бажану поведінку.

Розглянемо проблему відносини «вчитель – учень». На сьогоднішній день, ми помічаємо, що булінг може проявлятися не тільки зі сторони однокласників, а й з боку вчителів. Нажаль, вони не усвідомлюють цього, бо для багатьох вчителів сварити учня за те, що він не виконав домашню роботу, або кидатися репліками «голову ти не забув?» та ін., роблячи дитину посміховиським на весь клас, або не помічаючи дитину в класі, ігноруючи її, це норма. Але, якщо звернути увагу на етичний кодекс та правила, це неприпустимо, бо це прояв булінгу. В таких випадках директор школи не повинен залишатися нейтральним. Потрібно чітко встановити правила, за порушення яких вчитель понесе відповідальність або буде звільнений з роботи.

Також бувають і такі випадки, коли учні проявляють булінг по відношенню до вчителя, це зазвичай психологічний терор, коли школярі виявляють неповагу до вчителя, не слухають, ігнорують його тощо. Тому

необхідно фіксувати факти булінгу, щоб на далі обговорити всі ці питання та вирішити їх завчасно.

Директор, як голова школи, повинен контролювати та нести відповідальність за все, що відбувається в стінах школи, в тому числі, за соціально-психологічну атмосферу не тільки в класах, а й у вчительській бо під впливом деструктивних стресогенних чинників «загострюються» стан вчителя, виникають негативні психічні явища, що змінюють особистість вчителя. Спостерігаються такі прояви неврозу, як: невроз невдачі, коли педагог вважає себе винуватцем свого нещастя або не в змозі виносити свої невдачі; невроз нав'язливих станів, коли панує переживання одні і ті ж ситуації, а в результаті виникає гальмування думок і дій; невроз покинутості, страх самотності і потреба в захисті, тривожність, агресивність, втрата почуття власної цінності; алкоголізація. Особливим фактором ризику для психічного здоров'я вчителя виступає втома. Психічний стан учителя при втомі під час професійної діяльності, викликаний процесом праці, знижує працездатність і створює конфлікт між зовнішніми вимогами до роботи вчителя і його індивідуальними можливостями.

Все частіше шкільні працівники стикаються з проблемою «синдрому емоційного вигорання». До основних симптомів професійного вигорання відносять: втома, виснаження, психосоматичні нездужання, зловживання тютюном, кавою, алкоголем, наркотиками, агресивні почуття (дратівливість, напруженість, тривожність) тощо.

Отже, як ми бачимо, професія вчителя дуже важка, та є великий ризик емоційного вигорання. В таких випадках директор школи повинен обов'язково запросити до школи соціальних працівників, соціальних педагогів або психологів задля профілактики негативних проявів у середовищі вчителів, проводячи тренінги, семінари з питань професійної компетентності, емоційного вигорання, робота в колективі тощо.

Викладання як інструмент протидії булінгу ефективний тим, що все починається з вчителя, з його вміння організувати зі школярами педагогічно

доцільні відносини як основу творчого спілкування. Це говорить про те, що необхідно внести зміни саме у процес викладання. Необхідно використовувати інтерактивні та інноваційні методи. Це дозволить, по-перше, зробити уроки більш цікавішими, по-друге, робота в підгрупах допоможе одноліткам бути ближчими та розуміти один одного, по-третє, зробить їх більш згуртованішими, та навчить працювати в колективах, ще це допоможе учням тим, що вони позбудуться страху публічного виступу та набудуть навички спілкування. Викладачі повинні бути цікавішими та уважнішими до своїх учнів. Провідним видом діяльності в підлітковому віці виступає особистісне спілкування в процесі виконання колективної корисної діяльності, будь-яке порушення процесу спілкування важко переживається підлітком і впливає на розвиток його особистості. При виконанні цих видів корисної діяльності у підлітків виникає усвідомлене прагнення брати участь в суспільно необхідній роботі, ставати суспільно значущим [1]. Він вчиться будувати спілкування в різних колективах з урахуванням прийнятих в них норм взаємовідносин, рефлексії власної поведінки, вміння оцінювати можливості свого «Я». Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості, сенситивності до засвоєння норм, цінностей і способів поведінки.

Основна мета позакласної години, під час яких вчителі спілкуються із учнями про те, як минув їх тиждень, яка атмосфера в класі, що їх турбує та ін., це робиться для того, щоб учні звикали розмовляти один із одним про проблеми та для того, щоб вони вчилися обговорювати неприємні речі, аби вони могли сказати про це спокійно та порядно, без агресії.

В позакласний час, коли учні звільнилися від занять, можна поговорити саме про моральність, а саме виховувати в учнях таких якостей, як толерантність, дотримання етичних норм. Бо в підлітковому віці діти в пошуках себе, не знають, яку поведінку обрати, якими їм бути. Основна їх мета – це сподобатися та домінувати і це робить дітей більш жорстокішими до слабших. Задача вчителя полягає в тому, щоб пояснити, що девіаційна поведінка, дискримінація, використання фізичної сили неприпустимі.

Також в стінах школи можна впроваджувати власні правила як метод у протидії негативним наслідкам булінгу.

Пропонуємо декілька правил щодо знущань:

1. Ми не будемо знущатися над іншими.
2. Ми спробуємо допомогти жертві.
3. Ми не будемо підтримувати булера.
4. Якщо ми знаємо, що над кимось знущаються, ми скажемо дорослому в школі.

Вчитель, шкільний психолог має більше часу приділяти психологічному здоров'ю учнів, використовуючи при цьому психологічні тести, методики та тренінги. Було б ефективно впроваджувати в шкільну систему програму для профілактики булінгу Ольвеуса, основна задача якого полягає в тому, щоб покращити стосунки з однолітками та зробити школи безпечнішими, позитивнішими місцями для учнів та навчання.

Доречно також впроваджувати медіацію як технологію профілактики булінгу. Особливо важливою стає впровадження даної інновації при роботі з підлітками, оскільки саме в цей час у них відбувається перегляд цінностей, а разом з тим і пошук нових авторитетних фігур, нових видів діяльності. Участь підлітків в діяльності Служби шкільної медіації створює умови для реалізації їх соціальних, лідерських потреб і сприяє успішній соціалізації. Володіння процедурами медіації допомагає підліткам домовлятися і виправити помилки, відновлювати відносини і самостійно компенсувати завдані збитки, сприяє підвищенню самооцінки і самоповаги підлітків, зростання їх здатності до самоконтролю і розуміння своєї відповідальності.

Отже, основними суб'єктами діяльності з профілактики булінгу є класний керівник, підлітки – потенційні учасники булінгу і шкільний клас. У профілактиці булінгу підлітки, які виявляють схильність до девіантної поведінки, і учнівська група будуть виступати суб'єктами саморозвитку. Роль педагога полягає в супроводі даного процесу і сприянні підліткам в організації діяльності з вирішення проблем, пов'язаних з булінгом.

ВИСНОВКИ

Отже, можна зробити висновки, що проблема шкільної травлі вперше почала систематично розроблятися в кінці 70-х років минулого століття скандинавськими вченими. Норвезький учений Д. Ольвеус проводив власні дослідження агресивності дітей. У 1973 р. на основі свого дослідження автор публікує книгу «Хлопчики для биття і шкільні хулігани». Дослідник робить висновок про те, що ролі жертви і булера глибоко індивідуальні та залежать не стільки від групових явищ, скільки від власних особливостей дитини.

Аналіз наукових робіт Д. Ольвеуса дає можливість визначити основні риси булінгу: систематичність; нерівність фізичних, соціальних можливостей, покладених в основу взаємовідносин між жертвою та агресором; відносини булера та жертви. Саме нерівність сили обох сторін є рисою, що відрізняє булінг від простого конфлікту. В конфлікті учасники є рівними, а у випадку булінгу жертва завжди виявляється слабшою, їй важко себе захистити, проти неї може виступати ціла група.

Д. Лейнан вважав, що булінг являє собою тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи щодо особи, яка не здатна захистити себе в даній ситуації; психотерапевт І. Бердишев визначає булінг як умисне, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту і походить від однієї або декількох осіб; з точки зору соціолога І.М. Кона, булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, направлений на формування в іншого страху задля підкорення його собі.

Основними причинами булінгу в колективі є наступні: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних і фізичних вад; жорстоке ставлення батьків до дитини тощо.

Жертвою булінгу може стати будь-яка дитина, але в основному агресори вибирають того, хто слабший або чимось відрізняється від інших. Часто такими жертвами шкільного насильства стають діти: які мають фізичні вади; ті, хто не може дати гідну відсіч і захистити себе; ті, хто мають особливості поведінки

тобто замкнені діти або діти з імпульсивною поведінкою; ті, хто мають погані соціальні навички (недостатній досвід спілкування і самовираження може призвести до того, що у таких дітей неформується психологічний захист, і вони беруть на себе роль жертви); ті, в кого відсутній досвід життя в колективі; ті, хто мають низький інтелект і труднощі в навчанні (низька самооцінка, в одному випадку, може сприяти формуванню ролі жертви, а в іншому – насильницькій поведінці як варіанту компенсації, тому дитина з низьким рівнем інтелекту і труднощами в навчанні може стати як жертвою шкільного насильства, так і насильником).

Основні форми прояву булінгу в шкільних закладах такі: латентна, вербальна, фізична, соціальна та кібербулінг. Вербальний або психологічний булінг – це словесне знущання або залякування за допомогою жорстоких слів, яке включає в себе постійні образи, маніпуляції, погрози і неповажні коментарії про будь-кого.

Фізичний булінг – умисні поштовхи, удари, стусани, побої нанесення інших тілесних ушкоджень та ін., сексуальний булінг є підвидом фізичного.

Соціальний булінг – залякування із застосуванням тактики ізоляції, коли жертву навмисно не допускають до участі в роботі групи: чи то трапези за обіднім столом, гри, занять спортом або громадської діяльності.

Кібербулінг – приниження чи цькування за допомогою мобільних телефонів, інших електронних пристроїв; розміщення образливої і неправдивої інформації через фото; поширення конфіденційної інформації; кіберпереслідування; хепіслепінг – побиття на камеру телефону та розміщення в соціальній мережі.

Отже, булінг має структуру, характерну для конфлікту, але має специфічні риси: тривалий повторювальний характер, дисбаланс сил кривдника і жертви, булінг-структура включає в себе фіксовані типи учасників: кривдник, жертва, свідок, помічник булера, захисник жертви, що відрізняють булінг від інших форм конфліктної взаємодії.

В українських школах активно почали впроваджувати різні профілактичні

технології у протидії булінгу такі як: проведення тренінгів, посередницька діяльність тощо. Основною метою соціально-педагогічного тренінгу з профілактики булінгу у шкільному колективі є зниження рівня прояву насильства шляхом здобуття навичок адаптивної поведінки. При взаємодії у тренінговій групі підліток набуває навички подолання тривожності та агресивності, спостерігаючи за собою чужими очима.

Якщо говорити про медіацію як інструмент з протидії булінгу, то можна сказати, що досвід був запозичений за кордоном. В українських школах активно почали впроваджувати заходи медіації задля виховання в учнях навичок: вміння слухати, вміння аргументувати власну позицію, шукати компроміси, вирішувати конфлікти тощо.

Досвід зарубіжних країн багатий та різносторонній, можна сказати, що закордоном популярні такі методи профілактики булінгу, як: телефона мережа, мобільні додатки задля того, щоб діти могли відкрито говорити про свої проблеми (метою технології є інформування учнів й підтримка дітей, які стали жертвами булінгу). Також існують такі методики та програми, як: програма Д. Теймута, схожа на програму з профілактики булінгу Ольвеуса, та методика «Без звинувачень» (No blame approach). Всі ці проекти направлені на профілактику булінгу.

Автором було проведено опитування у 8-А класі загальноосвітньої школи №35 м. Запоріжжя «Вибір». Проаналізувавши дані анкет, було виявлено, що булінг існує в класі, але в прихованій формі. Більшість учасників опитування (90% учнів) влаштовує відносини та соціально-психологічний клімат, що склалися в класі, і тільки меншість відповіли, що все таки існує проблема, хоч про неї ніхто й неговорить. Тобто, діти замовчують факти булінгу.

Здійснивши дослідження, маємо підстави вважати, що запропонована гіпотеза, щодо того, що соціальна робота з профілактики булінгу має на меті не лише завчасне виявлення негативних відносин між однолітками, а й використання різних технологій задля відновлення та здорової атмосфери в колективі, знайшла своє підтвердження. Також було обґрунтовано, що задля

уникнення булінгу застосування системи заходів із соціальної профілактики булінгу в шкільному колективі з використання технологій соціальної роботи (тренінгів, консультацій, тощо) є недостатнім, потрібно проводити профілактичні семінари з сім'ями, для того щоб запобігти жорсткій поведінці дітей та підлітків та її наслідків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аверьянов А. И. Буллинг как вызов современной школе. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer30/531.pdf> (дата звернення: 09.09.2019).
2. Абрамов Ю. В. Конфликтный процесс и составляющие его понятия. *Кентавр*. 1994. №4. С. 158 – 160.
3. Анцупова А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология : учебник для вузов. Москва :ЮНИТИ-ДИАНА, 2002. 551 с.
4. Андреев В. К. Конфликтология : искусство спора, ведение переговоров, разрешение конфликтов. Казань : СКАМ, 1992. 142 с.
5. Алексеева И. А., Новосельский И. Г. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь. Москва: Генезис, 2006. 256 с.
6. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 296 с.
7. Бреслав Г. Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности : учеб.пособ. для специалистов и дилетантов. Санкт-Петербург : Речь, 1997. 97 с.
8. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании : монография. Санкт-Петербург : Изд-во «Союз», 2002.
9. Бутенко В. Н., Сидоренко О. А. Буллинг в школьной образовательной среде: опыт исследования психологических особенностей «обидчиков» и «жертв». *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*. 2015. № 3. С. 138–143.
10. Богуславська А. Насильство у школі. URL : <http://www.umoloda.kiev.ua/number/904/171/32933/>(дата звернення: 12.11.19).
11. Барліт А.Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. №2. С. 44–46.
12. Бубнова И. С. Особенности Я-образа у подростков и его формирование в условиях семейного воспитания : дис. канд. психол. наук. 19.00.07. Иркутск, 2004. 157 с.

13. Вачков И. В. Групповые методы в работе школьного психолога : учеб.-метод. пособ. Москва : «Ось–89», 2002. 224 с.
14. Вишне夫ська Л. Деякі аспекти методології толерантності. *Рідна школа*. 2003. №4. С. 43 – 45.
15. Волкова И. В. Характеристика подросткового буллинга и его определение. *Вестник Минского университета*. 2016. № 2. С. 26–33.
16. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Киев, 1994. 213с.
17. Глазман О. Л. Психологические особенности участников буллинга. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2009. № 105. С. 159–165.
18. Групповая психотерапия / под ред. Б. Д. Карвасарского, С. Ледера. Москва : Медицина, 1990. 384 с.
19. Гришина Н. В. Психология конфликта. Москва : Просвещение, 2003. 464 с.
20. Гордон Т. Курс эффективного преподавателя: как раскрыть в школьниках самое лучшее. Москва : Ломоносов, 2010. 44с.
21. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 456 с.
22. Ениколопов С. Н. Актуальные проблемы исследования агрессивного поведения. *Прикладная юридическая психология*. 2010. Т. 2. С. 37–47.
23. Ермолова Т. В., Савицкая Н. В. Буллинг как групповой феномен: исследование буллинга в Финляндии и скандинавских странах за последние 20 лет (1994 – 2014). *Современная зарубежная психология*. 2015. Т. 4. № 1. С. 65–90.
24. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
25. Иванова В. Ф. Социология и психология конфликтов. Москва : ИНФРА-М, 2000. 55 с.
26. Кравцова М.М. Дети-изгои : Психологическая работа с проблемой.

Москва : Генезис, 2005. 87с.

27. Кривцова С. В. Буллинг в школе : сплоченность равнодушных. Организационная культура для решения проблем дисциплины и противостояния насилию. Москва : Федеральный институт развития образования, 2011. 120 с.

28. Король А. Причины та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2. С. 84–93.

29. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? *Семья и школа*. 2006. №11. С.15–18.

30. Кутузова Д. А. Травля в школе: что это такое и что можно с этим делать. *Журнал практического психолога*. 2007. № 1. С. 72–90.

31. Кутузова Д. А. Травля в школе. Мифы и реальность. URL: <http://mediclabbor.ru/?p=294> (дата звернення: 12.12.19).

32. Козлова С. А. Анализ причин проявления агрессивности у современных дошкольников. *Современное дошкольное образование*. 2008. № 1. С. 62–64.

33. Лейн Д. А. Школьная травля: URL : <http://www.psyoffice.ru/page,3,3548-ljejjn-djevid-a.-shkolnaja-travlja-bulling..html> (дата звернення: 09.10.19)

34. Ложкін Г.В., Сьомін С.В., Петровська Т.В. Конфлікти у спільній діяльності. Київ, 1997. 230 с.

35. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Сер. : Філологічна*. 2013. Вип. 33. С. 29. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf (дата звернення: 14.10.190).

36. Ліщинська О. А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі : метод. рекомендації. / Національна академія наукових педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : «Міленіум», 2010. 68 с.

37. Леонов Н. И. Конфликты и конфликтное поведение. Санкт-

Петербург : Питер, 2005. 78 с.

38. Мальцева О. А. Профилактика жестокости и агрессивности в подростковой среде и способы ее преодоления *Вестник Тюменского государственного университета*. 2009. № 7. С. 51–54.

39. Моисеева Н. М., Сафронова М. В. Проблема профилактики буллинга в школьной среде. *Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы*. 2015. Т. 24. № 2. С.114–121.

40. Максимова Н. Ю. Школьный буллинг. Рекомендации учителям, психологам, администрациям школ. *Педагогика*. 2014. № 4. С. 34-39.

41. Мухаркина А. К. Психологические закономерности и проявление буллинга в детском возрасте. Томск : Изд-во Томского ун-та, 2004. 147 с.

42. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи / за заг. ред. Козубовського І. В., Мигович І. І. Ужгород : Вид-во «Мистецька лінія», 2001. 152 с.

43. Петросянц В. Р. Психологические характеристики старшеклассников участников буллинга в образовательной среде. *Эмиссия* : электронный научный журнал. 2010. URL : <http://www.emissia.org/offline/2010/1479.htm> (дата звернення: 08.11.19)

44. Пірен М. І. Конфліктологія : підручник. Київ : МАУП, 2003. 360 с.

45. Пель Махтельд. Приглашение к медиации : практическое руководство о том, как эффективно предложить разрешение конфликта посредством медиации. Москва, 2009. 400 с.

46. Русицька Т. Шляхи мирного розв'язання конфліктів у школі. Київ : Генеза, 2006. 216 с.

47. Розвиток медіації в Україні. Польсько-українська співпраця : зб. статей / наук.редактор Войтюк І. А. Київ : Арт-Бюро, 2004, 228 с.

48. Соціальний педагог / упоряд. : Т. Шаповал і Т. Гончаренко. Київ : Вид. дім «Шкільний світ»; Вид. Л. Галіцина, 2006. 80 с.

49. Соловьев Д. Н. Модель профилактики буллинга среди школьников

подросткового візраста. *Науковеденне*. 2014. № 3. С.155–162.

50. Теслюк П. Насильство та жорстокість. *Психолог (Шкільний світ)*. 2011. № 44 (476). С.123.

51. Ожиева Е.Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг. URL : http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia/37294.doc.htm (дата звернення: 13.12.19).

52. Орлянський В. С. Конфліктологія : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Центр навчальної літератури, 2007.160 с.

53. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения / пер. с англ. Москва : Наука, 1992.158 с.

54. Фоломеева Т. В., Богомолва Н. Н. Фокус-группы как метод социально-психологического исследования. Москва : Магистр, 1997.80 с.

55. Фопель К. Барьеры, блокады и кризисы в групповой работе : сборник упражнений / пер с нем. Москва : Генезис, 2003. 160 с.

56. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика / пер с нем. Москва : Генезис, 2003. 272 с.

57. Хесль Г. Посредничество в разрешении конфликтов. *Теория и технологии*. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 144 с.

58. Хапілова В. П. Конфліктологія : навч. посіб. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2010. 280 с.

59. Хакімова М. Р. Генезис дослідження булінгу в шкільному колективі. *Сучасний рух науки* : тези доп. ІХ міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (2-3 грудня 2019 р., м. Дніпро). Дніпро, 2019. Т.3. 715 с.

60. Цюрупа М. В. Основи конфліктології та теорії переговорів : навч. посіб. Київ : Кондор, 2004. 172 с.

61. Школа без насилия / под ред. Н. Ю. Синягиной, Т. Ю. Райфшнайдер. Москва : АНО «Цнпро», 2015. 150 с.

62. Шевцов З. С. Буллинг и современность. Киев : Рута, 2001. 320 с.

63. Шкільна служба розв'язання конфліктів : досвід впровадження / упорядн. : К. Л. Розумовський. Київ : А.С.К., 2007. 88 с.

64. Школьная медиация : официальный сайт Научно-методического Центра медиации и права. URL: <http://www.mediacia.com/razrspor.htm> (дата звернения: 08.08.19).

65. Школьные службы примирения и профилактика межэтнических конфликтов / под ред. Н. Л. Хананашвили. Москва : Благотворительный фонд «Просвещение», 2012. 146 с.

66. Шарден П. Т. Феномен человека. Москва : Наука, 1987. 240 с.

67. ЮНИСЕФ. URL: https://www.unicef.org.uk/Documents/Publications/Unicef_ChildreninDanger1 (дата звернения: 22.08.19)

68. Mobbing Encyclopaedia. URL : Mode access : <http://www.leymann.se>

69. Mediation in der Schule : Konflikte Lösen in der Sekundarstufe 1. Berlin, 2001. 223 p.

70. Olweus D. Aggression in the schools. Bullies and whipping boys / Washington : Hemisphere Publishing Corporation, 1978. 218 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Питання інтерв'ю

1. Скільки часу вже триває ця ситуація?
2. Що тобі довелося пережити?
3. В якій формі здійснювалися утиски?
4. Що конкретно відбувалося?
5. Що тебе найбільше зачіпало / поранило?
6. Хто в цьому брав участь?
7. Як ці нападки вплинули на тебе?
8. Що ти відчував?
9. Якою була твоя життя в цей час?
10. Чи намагався ти щось проти цього зробити? Що і коли?
11. Як виглядали справи з апетитом, сном, сновидіннями, здоров'ям ?
12. Оціни ступінь свого розпачу (почуття безнадії ситуації, своєї безпорадності): від 1 до 10.
13. Який ступінь твоєї впевненості в собі / віри в краще: від 1 до 10
14. Чи думав ти про те, що більше не можеш це витримувати?
15. Які думки у тебе були про те, що ти міг би в цій ситуації зробити?
16. Чого б ти хотів (твоє бажання)?
17. За якими ознаками ти міг би визначити, що тобі стало краще?
18. Що мало б статися, щоб в школі, в гардеробі, в класі, на перервах, по дорозі в школу тобі стало краще?
19. Як ти думаєш, що ти сам міг би зробити, щоб змінити свою ситуацію на краще?
20. Чи є ще щось важливе, про що ти хотів би сказати?

**Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ**

Я, Хакімова Мата Русланівна, студентка 2 курсу магістратури, форми навчання денної, факультету соціології та управління, спеціальність «соціальна робота», адреса електронної пошти Khakimova.mat@gmail.com,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Технології соціальної роботи з профілактики булінгу в шкільному колективі» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомена;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (студент)

Хакімова М.Р.

Дата _____ Підпис _____ ПІБ (науковий керівник)

Чайка І.Ю.